

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет фізичної культури
Кафедра теорії і методики фізичного виховання

Дипломна робота (проект)
магістра

з теми: «ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЗАСІБ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»

Виконав: студент 2 курсу, групи FK2-M22
спеціальності 014 Середня освіта (Фізична
культура)

Тарасюк Едуард Ігорович

Керівник: Костюкевич Віктор Митрофанович,
доктор наук з фізичного виховання та спорту,
професор

Рецензент: Боднар А. О., кандидат педагогічних
наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ	7
1.1 Сутність та характеристика моральних якостей особистості	7
1.1.1 Моральне виховання учнів.....	13
1.2 Формування моральних якостей особистості як педагогічна проблема	26
1.3 Значення фізичної культури у вихованні моральних якостей учнів загальноосвітніх навчальних закладів.....	31
РОЗДІЛ 2 Методи та організація дослідження.....	38
2.1 Методи дослідження.....	38
2.2 Організація дослідження	38
РОЗДІЛ 3 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	41
3.1 Сучасний стан сформованості моральних якостей школярів	41
3.2 Організація та зміст експериментальної методики формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури.....	46
3.3 Аналіз результатів дослідження	54
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64
ДОДАТКИ	71
Додаток А.....	71
Додаток Б	73
Додаток В.....	75

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні соціально-економічні та політичні перетворення в Україні, пов'язані з ними чисельні виклики і проблеми, необхідність їх швидкого й ефективного вирішення актуалізували потребу суспільства в людях нового типу – особистості з високим рівнем духовності і культури, яка успішно самоудосконалюється й взаємодіє з навколишнім світом.

У цьому контексті загальноосвітня школа має формувати особистість школяра з демократичним світоглядом й гуманістичними цінностями, здатної з повагою ставитися до культурних надбань усього людства і вдало протистояти асоціальним впливам [52]. В умовах знецінення моральних принципів, нівелювання традиційних цінностей та орієнтації підростаючого покоління здебільшого на споживання, а не на духовні цінності, одним із провідних завдань сучасної школи постає формування всебічно й гармонійно розвинутої особистості «з внутрішньою потребою жити і діяти за принципами моралі, неухильно дотримуючись правил співжиття» [18; 51].

Сьогодні зміст і спрямованість фізичного виховання школярів обумовлені спортивною практикою, яка ґрунтується на вольових аспектах, протиборстві та суперництві. Відповідно пріоритетними напрямками діяльності вчителя фізичної культури є досягнення високої фізичної підготовленості дітей і підлітків, а також виконання ними встановлених рухових нормативів. Проте неможливо виховати всебічно і гармонійно розвинену особистість поза загальнолюдськими моральними цінностями [20; 29].

Актуальним проблемам фізичного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів присвятили свої праці В. Є. Андріанов та Н. Г. Макаренко [3], О. С. Березюк та С. С. Вітвіцька [6], О. В. Непша та В. С. Ушаков [47], Т. Ю. Круцевич та Н. Є. Пангелова [37], Р. М. Стасюк, І. Ф. Востоцька та І. Л. Осіпова [59], А. Л. Сембрат [57], М. П. Пітулін [54], А. Цьось [68]., Б. Шиян [69] та інші науковці. Питання формування моральних якостей особистості

доліджували І. Д. Бех [8], А. М. Богуш [10], А. А. Бодальов [11], Л. І. Анциферова [4], Т. Г. Ващенко [12], М. П. Кононенко [32], С. В. Матяж та А. О. Березнянська [42], В. О. Сухомлинський [61], І. В. Улиська [66] та інші вчені. Разом з тим, морально-духовне становлення школярів, виховання у них відповідних цінностей та етичних норм, у тому числі, й засобами фізичної культури, потребують подальшого вивчення. Адже нова освітня парадигма обумовлює зростання ролі фізичної культури, яка значною мірою визначає фізичне й духовне становлення наступних поколінь. Альтернативою уявлення про предмет фізичної культури, змістом якого є цілеспрямована діяльність з формування рухових умінь і розвитку фізичних якостей школярів має виступати нове бачення – перетворення процесу фізичного виховання у самовиховання й самоосвіту, що забезпечує становлення особистості з відповідними морально-етичними, соціокультурними та гуманними настановами.

Таким чином, актуальність теми наукового дослідження «Формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури» зумовлюється потребою формування у загальноосвітніх навчальних закладах всебічно та гармонійно розвинутої особистості школяра, вдосконалення її здібностей, реалізацією істинних сил шляхом забезпечення необхідних педагогічних умов щодо виховання моральних якостей учнів у процесі занять фізичною культурою.

Об'єкт дослідження – процес формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури.

Предмет дослідження – методичне забезпечення процесу виховання моральних якостей учнів загальноосвітньої школи засобами фізичної культури.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику формування моральних якостей школярів у процесі занять фізичною культурою.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність моральних якостей особистості.

2. Розкрити педагогічні можливості фізичної культури щодо виховання моральних якостей школярів.

3. Розробити методику формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури та експериментально перевірити її ефективність.

Для досягнення поставленої мети і розв'язання завдань дослідження використовувався комплекс взаємопов'язаних **методів**:

– теоретичних: аналіз та узагальнення наукової інформації з проблеми дослідження; узагальнення і систематизація теоретичних та експериментальних даних для обґрунтування педагогічних умов формування моральних якостей школярів у процесі занять фізичною культурою; порівняння отриманих експериментальних даних;

– емпіричних: педагогічні спостереження; бесіди зі школярами, вчителями і батьками; інтерв'ю з ними; анкетування, тестування й самооцінка учнів; експертна оцінка; педагогічний експеримент;

– статистичних: методи математичної статистики для кількісного та якісного аналізу емпіричних даних.

Практичне значення одержаних результатів полягає в застосуванні експериментальної методики на уроках фізичної культури не тільки для учнів середньої школи, але і для початкової і старшої школи, адже проблема духовного становлення підростаючого покоління, формування моральних якостей особистості займає провідне місце у роботі сучасної школи, фізична культура як невід'ємна складова культури людства не тільки забезпечує потреби існування особистості і суспільства, а й створює умови для їх розвитку.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на звітній науковій конференції студентів, магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський 04-05 квітня 2023 року).

Структура та обсяг дипломної роботи магістра. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної

літератури, що налічує 73 джерела і додатків. Ілюстрована робота 2 таблицями та 1 рисунком. Загальний обсяг роботи з додатками становить 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

1.1 Сутність та характеристика моральних якостей особистості

Діяльність загальноосвітніх навчальних закладів спрямована на всебічний розвиток школяра як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток його талантів, творчої індивідуальності й неповторності, розумових і фізичних здібностей. Тому проблема духовного становлення підростаючого покоління, формування моральних якостей особистості займає провідне місце у роботі сучасної школи.

Важливим чинником становлення особистості виступає формування в учня активної, ініціативної позиції і відповідних моральних й вольових якостей, які є головним стратегічним ресурсом досягнення поставлених цілей, витоком постійного зростання та процвітання. При цьому доцільність формування моральних якостей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів визначається значущістю цього вікового періоду у фізичному, моральному й духовному розвитку людини та прагненням кожної особистості бути здоровою, успішною і досконалою.

У наукових дослідженнях проблемі особистості присвячено доволі значна кількість праць. Так, інтегративні характеристики людини як особистості були предметом вивчення А. М. Богуша [10], З. В. Друзя [21], Т. Г. Ващенко [12], С. Д. Максименко та І. Д. Беха [40], П. Ф. Рибалко [55] та інших фахівців. У роботах І. Д. Беха [9], А. А. Бодальова [11], І. С. Кона [31], М. В. Кричфалушія [27], К. К. Платонова [35], О. М. Пехоти та А. М. Старєва [52], Н. С. Іщук [27] та інших науковців обґрунтовано теорії спілкування та взаємин особистості, з'ясовано механізми її персоналізації і розвитку. К. А. Абульханова-Славська [1], Л. І. Анциферова [4] розробили принцип динамічного вивчення

особистості. У наукових розробках вказаних авторів особистість розглядається як системна якість індивіда, що визначається входженням у соціальні зв'язки і формується у спільній діяльності та спілкуванні.

Становлення особистості є однією основних проблем наукової думки. Кожна з наукових дисциплін досліджує особистість зі своєї точки зору, використовуючи для її вивчення власний шлях і категоріальний апарат. У педагогіці особистість розглядається як суб'єкт соціальних взаємин та свідомої діяльності. Особистість постає системною якістю індивіда, що визначається його входженням у соціальні зв'язки і формується у спільній діяльності та спілкуванні. На думку І. Беха, поняття особистість повинно містити три плани існування людини: її минуле – теперішнє – майбутнє, а системоутворювальним чинником цієї тріади має виступати майбутнє [4, с. 27]. Тому цілі особистості завжди спрямовані у майбутній час, що дозволяє виявляти змістові та динамічні сторони розвитку особистості і визначити тенденції її становлення.

Особисте зростання та вдосконалення залежить від того, як конкретна особистість співвідноситься із загальноприйнятою системою духовних цінностей. Розвиненою особистістю може вважатися та, яка досягла найвищого рівня духовного освоєння навколишньої дійсності і досконало пізнала свій внутрішній світ. Важливими показниками розвиненої особистості виступають система особистісних цінностей та моральна вихованість, які відображають рівень залучення суб'єкта до соціальних зв'язків та відношень і тлумачать людину як соціокультурну реальність. Особистісні цінності є унормованими утвореннями, що визначають необхідну чи бажану поведінку. Водночас їх можна представити й у вигляді ідеалу чи взірця для наслідування.

Оскільки складовими моральної вихованості прийнято вважати відповідні їй свідомість, почуття, поведінку та якості, вказані компоненти утворюють основу морального ідеалу. Останній відображає вимоги суспільства до людини у формі моделі досконалої особистості, що втілює кращі моральні якості, схвалені суспільством уявлення щодо поведінки і взаємини людей, які, з одного

боку, виступають джерелом, а з іншого – метою розвитку особистості [24]. Моральний ідеал кожної особистості визначає зміст системи її цінностей.

Поняття «цінності» включає все те, що для конкретної людини є найважливішим, а також те, до чого вона прагне і ставиться з повагою та визнанням. Цінностями можуть виступати певні ідеї чи погляди, за допомогою яких задовольняються різноманітні потреби та інтереси. Вони проявляються у стійких переконаннях щодо необхідності дотримання того чи іншого зразка поведінки або досягнення провідної мети діяльності людини і є для неї значущими та важливими. Визначальним постає те значення, яке належить предмету чи явищу у життєдіяльності людини з позиції її особистих мотивів, інтересів та спрямованості.

Цінності завжди є суб'єктивними. Те, що для однієї людини виступає цінністю, іншою людиною може сприйматися індиферентно і зовсім не вважатися значущим. Умовно цінності розподіляють на позитивні і негативні, абсолютні та відносні, суб'єктивні й об'єктивні. Окрім того, за змістом розрізняють речові цінності, логічні та естетичні [44].

За твердженням О. Сухомлинської, у системі цінностей пріоритетного значення набувають індивідуальні, тобто особистісні, оскільки саме їх певна сума складає соціальні та суспільні цінності. Ієрархія індивідуальних цінностей є певною сполучною ланкою між окремою особистістю і соціумом та культурою суспільства загалом. Таким чином духовний світ конкретної людини і певна культура суспільства тісно взаємопов'язані та взаємодіють через систему цінностей особистості [60].

Ієрархічна система цінностей особистості, яка визначає спрямованість її життєдіяльності, пов'язується науковцями з ціннісною орієнтацією. Як певна інформативна ознака, ціннісна орієнтація дозволяє визначити ставлення людини до матеріальних та духовних цінностей, зміст моральних принципів і переконань, прагнення до їх дотримання й відстоювання. Ціннісна орієнтація передбачає позитивне, негативне чи індиферентне значення предметів та явищ

навколишнього світу для особистості і визначається їх роллю та місцем у життєдіяльності людини.

Основними ціннісними орієнтаціями, які притаманні не тільки конкретному індивіду, а й одночасно виступають як соціально необхідні якості, на думку Н. Нарчинської є гуманність особистості, її духовність, свобода, культура та моральність [44]. Зокрема гуманність визначається милосердям, добродієністю, здатністю до співчуття, доброзичливістю, готовністю надати допомогу, прагненням до миру, злагоди й добросусідству, розумінням цінності людського життя, терпимістю. Духовність особистості пов'язується з її цілісністю, потребою у пізнанні та самопізнанні, пошуком сенсу життя, рефлексією, необхідністю у спілкуванні, естетичними запитамі тощо. Самосвідомість, самоповага, самодисципліна, почуття власної гідності, розуміння духовних цінностей життя, самостійність у прийнятті рішень, відповідальність, вільне волевиявлення характеризують свободу особистості. Складовими культури є знання Батьківщини, свого рідного краю, їх минулого та сьогодення, рідної мови і літератури, основ християнства та інших світових релігій, усвідомлення своєї належності до української та світової культури, національна самосвідомість, інтелігентність. У свою чергу, моральність особистості обумовлює уся сукупність її гуманістичних цінностей, що відповідає потребам розвитку суспільства і конкретної людини.

Кожне суспільство формує власний ідеал людини, який трансформується у певну модель якостей особистості. Ідеал особистості включає уявлення про образ досконалої людини, діяльність якої передбачає не лише самоактуалізацію та самовдосконалення, а й спрямована на благо інших. Провідною ознакою сучасного ідеалу виступає гуманність, яка гармонійно поєднує моральні якості особистості з інтелектуальними, волевими, емоційними та почуттєвими.

Моральні якості є особистісними структурами, що пов'язані з певними настановами до дій. Вони проявляються у поведінці та взаєминах особистості з навколишнім світом, осмислюються та регулюються свідомістю людини і також виявляються у ній. Так, В. Є. Литньов розглядає моральні якості як

сукупність істотних моральних властивостей, що характеризують найважливіші сторони моральних ставлень особистості до суспільства, своїх соціальних обов'язків, оточення, до самої себе [38]. У дослідженні А. Светової вони виступають складовими компонентами особистості, що входять до структури її моральної свідомості [56]. С. Ігнатенко ототожнює моральні якості зі стійкими рисами характеру людини, що зумовлюють її поведінку та виявляються у ставленні особистості до самої себе, свого оточення і суспільства загалом [20]. Дане поняття І. Улиська розкриває через таке формулювання «це – внутрішній регулятор та особистий суддя індивідуальних вчинків особистості відносно себе, оточення й суспільства; сукупність об'єктивних, загальнозначущих, безумовних норм, що визначають стосунки між людьми та існують у формі ідеальних орієнтирів, еталонів поведінки» [66]. Н. Іщук вивчає моральні якості як стійкі прояви поведінки та свідомості, що виявляються завдяки усвідомленню особистістю її власних мотивів і формуванню відповідних способів діяльності [26].

Узагальнення поглядів вказаних науковців свідчить, що моральні якості характеризують співвідношення свідомості та поведінки особистості і відображають типові й стійкі риси її характеру. Їх змістовою сутністю виступають духовність і моральність. Духовність – це втілення у світоглядних орієнтаціях людини сподівань, прагнень, ідеалів, духу народу, що визначає спрямованість особистісних потреб, бажань і зумовлює настанову на відповідний життєвий вибір [72]. Духовність є стрижнем особистості, що уможлиблює їй осмислити гуманістичний сенс мети життєдіяльності. Охоплюючи емоційно-почуттєву сферу, вона визначає характер взаємин людини з оточуючим світом і самим собою. Моральність передбачає наявність індивідуальних ціннісних настанов та особистісних властивостей, які складають внутрішній психологічний ресурс стійкості людини до будь-яких проявів негативу та руйнування власної природи [58]. Це інтегративне утворення репрезентує у практичній діяльності моральні переконання, ідеали, норми і принципи особистості. Адже мораль відтворює цілісну систему

поглядів людини і дозволяє їй мотивувати та контролювати власні дії, аналізувати й коректувати їх, виробляти лінію своєї поведінки.

Гуманне, чоловіколюбне ставлення до людей визначає моральну сутність особистості. І. В. Березовська підкреслює, що ядром моральної особистості є суб'єктні властивості, які визначають не лише міру її моральності, але й свободи, культури, духовності, життєтворчості та інше [5]. При цьому індивідуальні властивості людини тісно взаємообумовлені і спрямовані на узгодження власних почуттів, інтересів та гідності з правилами, нормами й вимогами суспільства.

На думку фахівців, визначальними моральними якостями і властивостями гуманної особистості є такі як, честь, гідність, повага, доброзичливість, милосердя, співчуття, любов до ближнього, доброчесність, культурність, поміркованість, альтруїзм [7; 13; 22; 34]. Аналіз вказаних понять показує, що основоположними моральними якостями є честь та гідність, які виражають уявлення про цінність людини й усвідомлення нею свого значення й визнання суспільством. Повага відображає оцінку почуття гідності, честі, достоїнства того, на кого вона спрямована. Доброзичливість пов'язується з бажанням блага іншому, сприянням та здійсненням добра. Милосердя характеризує діяльне прагнення допомогти кожному, хто цього потребує, пробачити будь-кого із співчуття, яке проявляється у чуйному, прихильному ставленні та підтримці. Любов до ближнього означає, насамперед, ставлення до іншого, як до самого себе. Основою моральних законів, принципів і цінностей є глибинна чистота, чесність, розсудливість, справедливість, які ототожнюються з доброчесністю. Реалізація потреби у дотриманні загальноприйнятих норм і правил поведінки, спілкування та співжиття пов'язується з культурністю, а невідступність і свідоме панування розуму над пристрастями й надмірними бажаннями, керування у власних діях здоровим глуздом – з поміркованістю. Альтруїзм передбачає безкорисливу діяльність на благо інших, готовність заради цього жертвувати власними інтересами.

Вищевказані моральні якості проявляються у прагненні людини до перетворення свого внутрішнього світу, яке пов'язане з самовдосконаленням особистості на основі самопізнання, самовизначення та вільного вибору. Становлення особистості супроводжується формуванням системи ціннісних орієнтацій, що забезпечує її життя найвищими смислами.

У переліку моральних якостей розрізняють позитивні і негативні, які ще визначаються як добродетельності та вади. Серед позитивних моральних якостей виділяють такі як, гуманізм, людяність, справедливість, порядність, мудрість, сумлінність, скромність, вірність, мужність та інші. До негативних якостей та рис характеру людини відносять такі, як: цинізм, злість, грубість, байдужість, лицемірство, егоїзм, жадібність, заздрість, пихатість, жорстокість.

Отже, моральні якості особистості детермінуються загальноприйнятими моральними нормами і принципами, які трансформовані у внутрішні мотиви поведінки та обумовлюють її звичні форми. Їх можна розглядати як усталені риси характеру особистості, що визначають її взаємини з людьми, характеризують ставлення до себе й навколишнього світу і є усвідомленими правилами поведінки у суспільстві. Моральні якості виступають основою для життєдіяльності як окремої особистості, так і людства в цілому.

1.1.1. Моральне виховання учнів. Моральне виховання починається з перших кроків свідомого життя дитини. Саме в молодшому віці, коли душа дуже піддатлива до емоційних впливів, ми розкриваємо перед дітьми загальнолюдські норми моральності, вчимо їх азбуки моралі

Загальнолюдську азбуку моральності ми прагнемо одухотворити громадянською активністю і самодіяльністю. Не просто знати, що таке добре і що таке погано, а діяти добре в ім'я величі і могутності Батьківщини.

Засвоєння молодою людиною загальнолюдських норм моралі ми вважаємо дуже важливим етапом формування моральної культури особистості. Привчаючи дітей додержувати азбучних істин моралі, ми добиваємося того, щоб кожна дитина могла щасливо жити і працювати, виховуємо в ній перші

громадянські спонукання, першу турботу про інтереси колективу, суспільства. У зв'язку з цим важливе значення має єдність роз'яснення, повчання, переконання, спонукання до діяльності [14].

Загально-людські норми моральності стають особистою совістю людини лише за тієї умови, якщо ця активна діяльність має яскраво виражений характер суспільних вчинків. Учити жити в суспільстві, серед людей – це означає вчити здійснювати суспільні вчинки, тобто вчити передавати своєю поведінкою ставлення до людей.

Які саме загальнолюдські норми моральності ми розкриваємо перед дітьми як азбуку моральної культури, як початкову школу громадянськості?

Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається па людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевіряй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре. Роз'яснюючи це моральне повчання, ми показуємо на прикладах, як поводити себе серед людей: ти щось хочеш, подумай, чи не завдаси ти людям неприємностей, зробивши так, як хочеш. Ось, наприклад, на алеї цвітуть троянди, і тобі захотілося зірвати квітку. Подумай, що буде, якщо кожний учень задовольнить таке саме бажання. Квітучий кущ перетвориться на оголене пруття.

Дитяче серце надто чутливе до прищеплювання цих думок, дитяча душа глибоко переживає радість здійснення добра для людей. Якщо таке моральне повчання підкріплюють добрими настановами, спонуканнями до добрих справ для людей, у серці з малих років утверджуються внутрішні духовні сили, що обмежують бажання і вередування. А це дуже важливо для формування громадянської порядності.

Хто в дитинстві бачить лише себе і не бачить людей, керується лише своїми бажаннями і не хоче визнавати інтересів колективу, той виростає себелюбцем, егоїстом. Вміти керувати своїми бажаннями – елементарне правило, перший рядок першої сторінки букваря моральної поведінки.

Криклива, пишномовна фраза про мораль незрозуміла дитині. Якнайменше цих фраз, якнайбільше дбайливого шліфування людських вчинків, - відточування звичок, що формуються.

Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

Насамперед дитина усвідомить, що вона громадянин свого суспільства і що це покладає на неї великі обов'язки, вона повинна навчитися платити добром за добро, її совість не повинна дозволяти їй бути тільки споживачем благ і радощів. І ми говоримо нашим дітям: «У тихий передсвітанок, коли ви ще спите, доярки давно вже працюють на фермі – вони готують вам свіже, поживне молоко. Кухар розпалює піч на шкільній кухні, щоб у вас був смачний сніданок. Шахтар спускається в шахту, в забій і добуває там вугілля, щоб у класі, де ви навчаєтесь, було тепло. У холоднечу і мороз тракторист їде в поле за кормом для корів, молоко яких ви п'єте. Ваші батьки, матері пішли на роботу, щоб у вас були і одяг і взуття, щоб ви могли радіти сонцю і синьому небу. Вам щедро дають усякі блага, але й від вас чекають добра» [14].

Ми вчимо дітей, як робити добро людям. Ми говоримо: «Ось місце відпочинку тваринників на фермі. Посадимо тут, діти, кущі троянд і бузку, хай це буде куточок краси і радості для наших матерів і сестер». І коли малята розпочинають саджати дерева, а надалі організують догляд за ними, ця їхня праця дає їм багато радощів, тому що вона одухотворена благородними почуттями.

Від однієї доброї справи діти переходять до другої, потім до третьої; ми ведемо їх немов сходинками моральної культури. І діти переживають щирі радість від можливості творити для людей добро. Повторюю, це почуття може утвердитися в серці людини лише тоді, коли вона багато разів пережила його в дитинстві [15; 17].

Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю

заповідь. Нероба, дармоїд – це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання – твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.

Щоб утвердити в дітей звичку до праці, виховати в них справжню працюючість, як перший громадянський обов'язок, ми створили в школі атмосферу праці і суворої непримиренності до лінощів, недбайливості, неробства, нехлюйства. Маленький нероба – це живучий корінь дармоїдства і паразитизму. Не можна допускати, щоб у суспільстві були маленькі нероби; Зрозуміти ту істину, що життя без праці неможливе, дитина може лише тоді, коли вона живе в колективі радіощами праці, а ці радіощі ні з чим не зрівнянні. Напружуючи свої сили, людина робить не те, що їй хочеться, а те, що треба, і зрештою, переживаючи радість за зроблене для людей, хоче робити те, що треба для загального добра.

Вже в сім-вісім років діти в нас закладають маленькі сади і виноградники, перетворюють пустирі в квітучі куточки. Ми добиваємося, щоб у 12-13 років підлітки вже бачили сад, створений їхніми руками, – ось де джерело радості праці. Так уже з дитинства вони відчують себе трудівниками. Кожний з них у роки отроцтва і ранньої юності бачить у результатах своєї праці, як у дзеркалі, самого себе – свою майстерність, силу волі, думку, наполегливість, і в серці в нього утверджується почуття: жити без праці неможливо. Передавання іншому, утвердження в свідомості працюючості - процес глибоко індивідуальний. Тому ми добиваємося, щоб кожний учень уже в роки дитинства втілював у працю сили своєї душі, нищився тим, що він особисто зробив: виростив дерево, збудував діючу модель машини для кабінету. Якщо цього не було досягнуто в дитинстві, починати таке виховання в роки отроцтва і ранньої юності в тисячу разів важче. Азбука моральності засвоюється в дитинстві [41].

Будь добрим і чуйним до людей. Допомагай слабким і беззахисним. Допомагай товаришу в біді. Не завдавай людям прикрості. Поважай та шануй матір і батька – вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.

Утвердити в кожній людині доброту, сердечність, чуйність, готовність прийти іншому на допомогу, чутливість до всього живого і красивого – елементарна, азбучна істина шкільного виховання, з цієї істини починається школа. Безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбність, а себелюбність – джерело жорстокості. Щоб запобігти безсердечності, ми виховуємо дітей у душі сердечної турботи, тривоги, неспокою про живе і красиве – про рослини, про квіти, про птахів, про тварин.

Дитина, яка бере близько до серця, що в зимову холоднечу синичка беззахисна, і рятує її від загибелі, оберігає деревце, ця дитина ніколи не стане жорстокою, безсердечною і щодо людей. І навпаки, якщо маленька людина ламає, безжалісно нищить живе, прекрасне, вона може стати маленьким тираном, що знущається над близькими. Скільки таких тиранів є в житті... Ось семирічний малюк збирається до школи: він ніяк не зашнурує черевик, сердито рве шнурок, кидає взуття. Йому хочеться, щоб мати стривожилася, занепокоїлась, навіть заплакала... І коли він доводить матір до сліз, то відчуває полегшення. Це і є те «невинне» тиранство, проти якого треба тактовно, чуйно, але нещадно боротися [49].

Дитина повинна відчувати, що в кожній людині є серце, яке треба берегти, що завдавати їй болю – велике лихо. Нехай дитяче серце хвилюється за долю живого і красивого; йому тоді буде чуже розбещене почуття солодкого задоволення від думки, що чийсь серце страждає через нього.

Ми добиваємося, щоб кожна дитина піклувалася про квіти і рослини, про птахів і тварин, про рибок в акваріумі. Ця праця відточує сердечну чуйність, пробуджує бажання робити добро. Ми спонукаємо дітей до виявлення турботи про людей, насамперед про матір і бабусю, про батька і дідуся. Уже в перший день занять ми розповідаємо малятам-першокласникам про те, як важко бував їх батькам, який нелегкий життєвий шлях пройшли їхні дідусі і бабусі. Цього ж дня дитина саджає на домашній присадибній ділянці яблуню матері, яблуню бабусі, яблуню батька, яблуню дідуся. Вона доглядає деревця (звичайно, про це їй доводиться часто нагадувати, буквально вести за руку). Настає день, коли на

цих деревах досягають плоди, дитина несе їх своїм рідним (цього також треба навчити, тисячу разів нагадати).

Якщо вам вдалося добитися того, що ці миттєвості стали для дитини найрадіснішими в її житті, отже, ви вклали в її серце моральні цінності. Ми не віримо в те, що моральні пороки – це наслідок лише пережитків капіталізму в свідомості. Моральні пороки виявляються і там, де нема справжнього виховання, де маленька людина росте як маленький божок, якому все дозволено, чи, навпаки, як бур'ян,¹ – її ніхто не вчить ні доброго, ні поганого. Щоб не було поганого, треба вчити тільки доброго.

Не будь байдужий до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство.

Ми вбачаємо важливе завдання у вихованні громадянської непримиренності, активності в боротьбі із злом, неправдою. Не можна допускати, щоб діти мовчки дивилися на марнотратство, лінощі, недбайливість, нелюдськість. Та оскільки носіями зла часто бувають дорослі, у виховній роботі в цьому напрямі потрібні великий такт, вдумливість.

У школі є піонерський пост охорони зелених насаджень. Це одне з вогнищ громадянського виховання. Якщо діти побачили, що дорослий знищує або хоча б псує дерева, то боротьба проти зла не повинна обмежуватися тільки розмовами. Дитячому серцю боляче, якщо зло лишається безкарним. Тому ми добиваємося, щоб людину, яка спричинила зло, громадськість примусила попрацювати – відшкодувати заподіяні нею збитки. Коли діти бачать, що добро торжествує, вони з більшим ентузіазмом включаються в працю для суспільства. Якщо дитина обурюється злом, яке побачила в житті, висловлює своє обурення, – це добре. Але вона повинна також уміти робити добро, вміти утверджувати в житті добро своїми вчинками. В противному разі вона може стати пустопорожньою базікою, демагогом, «викривачем», що нічого не робить для торжества добра і правди.

Така азбука моральної культури, оволодіваючи якою діти досягають суть добра і зла, честі і безчестя, справедливості і несправедливості. Одночасно з цими азбучними істинами ми поступово розкриваємо перед учнями суть і таких моральних цінностей, як любов до Батьківщини, героїзм, непохитність, мужність у боротьбі за свободу, честь, незалежність, велич і могутність Батьківщини.

Майстерність і мистецтво виховання полягають у тому, щоб ці моральні цінності розкрити перед юними серцями в яскравих образах, які захоплюють думку і хвилюють душу, пробуджують прагнення до морального ідеалу. *Verba docent, exempla trahunt* – говорить мудре латинське прислів'я (слова вчать, приклади захоплюють) [28]. Ми добиваємося, щоб світ моральних багатств захоплював дітей. Для виховних бесід ми використовуємо найяскравіші вияви духовної краси, величі, мужності, вірності народу і його ідеалам.

Моральні цінності повинні стати особистим духовним багатством кожного вихованця. Цього досягають за умови, коли моральна ідея, розкрита перед розумом і серцем вихованця в яскравому образі, пробуджує в нього глибокі морально-естетичні почуття. От чому для бесід, мета яких - донести моральні цінності нашого суспільства і всього людства до свідомості і серця учнів, ми вибираємо такі факти, ситуації, взаємовідносини між людьми, які дивують, вражають дітей величчю, красою того, що зробила людина в ім'я загального добра.

У нас створено своєрідну хрестоматію моральних цінностей - описи подвигів, що їх здійснили люди, вірні своїй Батьківщині, ідеалам трудового народу, своїм переконанням. Як результат багаторічної праці, ця хрестоматія увібрала моральні цінності, створені людством з найдавніших часів до наших днів, але на головному місці в ній, звичайно, сторінки, що відображають героїчну боротьбу нашого народу за визволення від експлуататорів, за свободу і незалежність нашої Батьківщини в роки революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Яскраві сторінки хрестоматії моральних цінностей присвячені людям праці, чий героїчний подвиг особливо важливо розкрити перед свідомістю молодого покоління для того, щоб переконати, що велич людини розкривається не тільки у виняткових обставинах. На прикладах життя та боротьби кращих синів і дочок нашої Батьківщини ми вчимо наших вихованців бути справжніми громадянами [14].

Ми добиваємося, щоб наші вихованці прагнули робити своє життя схожим на життя тих людей, які в праці для народу вбачають честь, гідність, особисту гордість. Перед кожним поколінням підлітків, юнаків і дівчат ми розкриваємо сторінки хрестоматії моральних цінностей, присвячені видатному будівельнику-електрозварнику, двічі Герою Соціалістичної Праці Олексію Улесонюку. Ця людина збудувала за своє життя кілька міст. Ми прагнемо донести до кожного юного серця слова Олексія Улесова з його листа нашим школярам: «Варто тільки раз у житті відчутти щастя того, що ти творець на землі. Варто раз побачити, як виростають і заселяються твої будинки, як твоя електростанція, твій перший агрегат дадуть струм. Або – як уже йде по землі твій канал, у твій дитячий садок пішли дітлахи. Для мене це таке почуття, що ніяка премія чи слава його не перекрыють».

Одна із сторінок хрестоматії присвячена знатному твариннику нашої країни Станіславу Івановичу Штейману. Наших вихованців захоплює, вражає життєвий шлях цієї людини: наймит-пастух у селі Караваєво в перші роки Радянської влади, який ніколи не вчився за партою, дитинство його було дуже важким, він став доктором наук, вивів нову породу корів. Слова, що їх написав цей учений, який вийшов з народу, його звернення до молоді ми прагнемо вкласти в кожне юне серце як величезну моральну цінність:

«Більшу частину свого життя я провів на скотних дворах і в телятниках. Але коли згадую своє прожите життя і працю, мені здається, що, наче мандрівник, я не раз пробирався невідомими стежками, не раз відчував себе альпіністом, який піднімається на могутні вершини».

Кілька десятків сторінок нашої хрестоматії моральних цінностей присвячені людям, що, як Олексій Маресьєв, подолавши свої недуги, виявляють справжню духовну мужність, досягають видатних успіхів у праці, в інтелектуальній і естетичній творчості. Життя і трудові подвиги цих людей - надзвичайно сильний, незамінний у своєму роді засіб формування переконання, що моральність, сила духу – це серцевина громадянськості. Це також засіб своєрідного духовного потрясіння слабких, нерішучих, безвольних і просто лінивих, засіб пробудження голосу совісті і стимул перших кроків самовиховання.

Ми добиваємося, щоб підлітки, юнаки, дівчата задумувалися над долею цих людей, порівняли з ними свою силу волі і наполегливість у подоланні труднощів. Ось сторінка про Івана Молдавського. Він втратив на фронті обидві руки і ліву ногу, але не занепав духом: закінчив середню школу, потім інститут, став агрономом – працює в Одеській області.

Григорій Змієнко втратив обидві ноги. Він знайшов у собі мужність знову повернутися до лав трудівників: працює трактористом у селі Петропавлівка Харківської області.

Тракторист Каргинської МТС Львівської області Дмитро Кружиленко, рятуючи дитину, втратив обидві руки. Він знайшов у собі силу духу повернутися до праці: знову працює на тракторі, своїми руками, як він пише в листі нашим учням, ремонтує машину.

Інженер заводу «Азовсталь» Василь Вороненко, рятуючи від каліцтва молодого робітника, втратив зір. Сліпий інженер залишився в строю. Він написав дисертацію і захистив її.

«Я не мислю життя без праці, без долання труднощів», – ці слова з листа інженера Воропаєва ми написали під його портретом, а портрет повісили поруч з партою семикласника Віктора С. – «безнадійного ледаря», як говорили про нього деякі вчителі. У житті Віктора С. відбувся перелом, на який ми звичайно і розраховуємо, коли розкриваємо перед слабкими, безвольними, нерідко розбещеними неробством у сім'ї учнями моральну цінність – духовну стійкість,

мужність. Підліток буквально взяв себе в руки: склав твердий режим праці, примусив себе не вставати з-за столу, поки не виконає заплановану на день роботу.

Розповідаючи колективу про силу духу цих людей, ми пробуджуємо колективне захоплення, запалення подвигом, і ледар почуває себе осоромленим, він згоряє від сорому, хоч про нього прямо в розповіді вихователя і не говориться, але, по суті, вся розповідь – це безпосереднє звернення до нього. Якнайменше прямих звинувачень у лінощах, недбайливості, взагалі в аморальності, такі докори приносять дуже мало користі порівняно з тим впливом, який справляє на людину позитивний приклад [39; 72].

Моральні, громадянські, ідейні цінності – неминущий і нічим не замінний засіб виховання. Водночас виховання на громадянських, духовних цінностях – дуже дійовий засіб самовиховання юнацтва. Осягаючи громадянську мужність, обов'язок перед Батьківщиною, юний громадянин вчиться міряти себе вищою міркою моральної гідності. Він немов бачить себе очима суспільства, вдумливо і вимогливо аналізує свої вчинки, свою поведінку. Проте ефективність цього засобу цілком залежить від того, як думки і почуття юнацтва пов'язуються з активною діяльністю, на якій громадянській ниві людина розкривається як патріот, як борець за ідеї комунізму.

Оволодіння знаннями про природу і суспільство, осмислювання явищ і закономірностей навколишнього світу – це лише початок виховання. Далі йде тривалий, складний процес формування особистих моральних переконань. Особисті моральні переконання – це кінцевий результат морального виховання, головний показник, що характеризує духовне обличчя людини, єдність думки і вчинку, слова і діла в її поведінці.

Про моральне переконання можна говорити тоді, коли знання істини, поняття глибоко позначається на особистому духовному світі людини, стає її власним поглядом, пробуджує глибоке почуття, зливається з її волею і

виявляється в її діяльності, в лінії поведінки, у вчинках, у ставленні до інших людей і до самої себе.

Моральне переконання – це діяльні сили особистості, гаряче прагнення відстояти правильність, довести істинність свого погляду, готовність піти в ім'я цього на будь-які прикrostі. Переконання – це не тільки те, що людина знає, а насамперед те, як вона це знання втілює в своїй діяльності.

Ми добиваємося, щоб з першого дня перебування дитини в школі в неї формувалися власні погляди і ці погляди ставали для неї священними, дорогими, як власна честь. Ми прагнемо до того, щоб усе життя і діяльність колективу, багатогранність відносин, інтереси вихованців – усе це мало ідейний, громадянський зміст, викликало глибоко особисте ставлення до того, що людина бачить, про що дізнається, що робить.

Будь-яку подію, явище, що, на перший погляд, наче і не має прямого відношення до його долі, вихованець переживає як глибоко особисту справу: порушення морального принципу викликає в нього особистий неспокій, тривогу, турботу, переживається ним як образа особистої гідності.

Моральне переконання – це ідеал, вершина морального розвитку, шлях до якої лежить через єдність моральної звички і моральної свідомості/Практика глибоко переконала нас у тому, що міцна, стійка основа моральних переконань закладається в дитинстві і ранньому отроцтві, коли добро і зло, честь і безчестя, справедливість і несправедливість доступні розумінню дитини лише за умови яскравої наочності, очевидності морального змісту того, що вона бачить, робить, спостерігає. Ми добиваємося, щоб добро, честь і справедливість приносили дитині особисту радість, а зло, безчестя, несправедливість – засмучення, тривогу, навіть особисте горе.

Почуття – це кров, плоть і серце моральної переконаності, принциповості, сили духу; без почуттів моральність перетворюється на сухі, безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів. Ось чому, образно висловлюючись, стежка від морального поняття до морального переконання починається з вчинку, із

звички, насичених глибокими почуттями, особистим ставленням до того, що дитина робить, що робиться навколо неї.

Зло, яке чинить хтось і яке мені особисто ніякої шкоди не завдає, буде сприйняте і пережите мною як особисте горе лише тоді, коли я не раз пережив радість, роблячи для людей добро, не дістаючи від цього ніякої вигоди, але переживаючи задоволення тільки від того, що я творю добро, - таким правилом керуємося ми в практиці виховної роботи, добиваючись єдності поведінки і свідомості.

Життя наших учнів (особливо важливо це для маленьких дітей) проходить в атмосфері високоморальних вчинків, які стають звичкою. Ми вчимо маленьких дітей здійснювати вчинки, моральна суть яких формує їх особисте ставлення до громадянського обов'язку – прагнення робити добро суспільству і бути непримиреним до зла.

На шкільній садибі – сотні плодкових дерев. З перших днів перебування в школі ми спонукаємо дітей до такого: якщо ти побачив, що на деревці надламана гілочка, дбайливо підв'яжи її, змаж рану; якщо це зроблено вміло і своєчасно, гілочка приживеться, деревце залікує пошкодження. Ми вчимо, як це робити, але це лише один бік справи.

Головне в тому, щоб у дитини заболіла душа, коли вона побачила пошкоджене деревце. Ми досягаємо цього, виховуючи в дітей гаряче прагнення стверджувати красу життя і боротися проти руйнування, безплідного животіння. І якщо ми бачимо потім, що діти, помітивши надламану гілку, біжать у клас чи додому за мотузкою або, якщо їм самим зробити це не під силу, з тривогою повідомляють учителів чи старшому товаришеві, що вітер надламав деревце, гілку, ми вважаємо мету досягнутою, для дітей деревце стало живою істотою, яку треба оберігати [14].

Поступово ці вчинки входять у звичку. Підліток, юнак, дівчина вже не замислюються над тим, що треба підв'язати надламану гілку, прикрити ґрунтом оголені зливою корені дерева, допомогти бабусі, що несе важкий чемодан; вони

просто не можуть бути байдужими, пройти мимо, не звернувши уваги, не можуть не попрацювати, коли це стосується іншої людини чи суспільства.

Багато разів пережите почуття радості, що супроводжує добрі вчинки в дитинстві, з часом переходить у той голос совісті, який свідчить про високу моральну свідомість. Людина не може не зробити добро не тому, що не хоче почути похвалу (заохочення в моральному вихованні дуже тонка і небезпечна річ), а тому, що, коли б вона пройшла мимо, це завдало б їй гірких переживань.

Перші вчинки, в яких ми вбачаємо основу для формування високоморальних звичок, відображають у багатьох випадках відношення до речей, але в цих речах олюднюється праця, втілюються майстерність, працьовитість, а отже, й моральна гідність людини. Емоційне відношення через речі до праці, а через працю до людини і суспільства – це винятково важлива умова формування моральних звичок.

З першого дня перебування в школі ми привчаємо дітей до таких вчинків:

- якщо ти побачив ґрунт, який висох і потріскався навколо трояндового куща чи персикового дерева, навколо недавно пересаженої яблуньки чи куща винограду, розпуши ґрунт, а увечері полий дерево чи кущ;
- підніми на дорозі викинутий кимсь або загублений кусок металу, принеси його на шкільне подвір'я, поклади в спеціально відведене для цього місце: кожний грам металу – це маленька частинка машини;
- побачив папірець у дворі, в коридорі, в класі – підніми, віднеси в ящик для сміття;
- здаючи після роботи інструмент у робочій кімнаті (різець, стамеску, ніжик, шерхебель, рубанок), подивися, чи не треба його наточити; якщо треба – зроби це; пам'ятай, що інструмент (чи інвентар - лопата, граблі, поливальниця), який ти здаєш, повинен бути в значно кращому стані, ніж той, в якому ти його одержав;
- книжка, яку ти повертаєш до бібліотеки, повинна бути в значно кращому стані, ніж ти її одержав; пам'ятай, що книжку створює своєю працею багато людей;

- помітив несправність у механізмі, яким тобі довірили керувати або на якому ти працюєш, одразу звернися по допомогу до старших товаришів, попроси їх усунути несправність; те, що зможеш, зроби сам.

Моральний зміст цих вчинків у тому, що в них виявляється повага до праці, а через працю до гідності людини-творця. Ці вчинки не просто режимна вимога, а уроки життя, які формують переконання в тому, що перекладати на інших свою працю і свої обов'язки аморально. Цю думку дитина усвідомлює щоразу, коли вона робить так, як вимагає суспільство. Але знання перетворюється в переконання не від частого повторення вчинків.

Людська свідомість – не запам'ятовуючий пристрій електронної машини. Знання стає переконанням лише за умови, коли вчинок дає переживання правоти, хвилює дитину, залишає в її душі почуття радості, бадьорості, духовної піднесеності.

1.2 Формування моральних якостей особистості як педагогічна проблема

Упродовж життя на кожну особистість здійснюються різноманітні впливи, у тому числі й педагогічні, які через заклади освіти, сім'ю і суспільство сприяють розвитку її моральних якостей. Становлення останніх відбувається у цілеспрямованому процесі засвоєння учнем морально-етичних норм та принципів, що визначають подальшу спрямованість його поведінки і взаємин з навколишнім світом. Належний рівень сформованості моральних якостей людини, як правило, ототожнюється з її вихованістю.

Формування моральних якостей школярів – складний, безперервний процес. Як і будь-який інший, цей педагогічний процес визначається динамічною взаємодією педагогів та школярів, яка спрямована на досягнення поставленої мети. Він потребує конкретизації завдань та з'ясування шляхів їх реалізації. Ці компоненти навчально-виховного процесу через зміст, методи, форми взаємодії усіх його суб'єктів, отримані при цьому результати,

утворюють цілісну динамічну систему. Оскільки метою морального виховання є формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок та звичок поведінки на основі ідеалів, норм і принципів моралі, тобто духовно-моральної культури, комплекс завдань цього цілеспрямованого процесу можна окреслити так:

- становлення моральної свідомості особистості;
- засвоєння і збагачення морально-етичних знань та уявлень учнів;
- формування моральних переконань і потреби у добродійності;
- оволодіння вміннями і навичками культурної поведінки та спілкування;
- розвиток моральних почуттів, формування нетерпимого ставлення до асоціальних вчинків та дій;
- забезпечення цілісності, єдності й взаємосприяння моральної свідомості і поведінки школяра.

Основними принципами морально-вольового виховання учнів дитячо-юнацьких спортивних шкіл, на думку В. Галевича є такі, як: безперервності й наступності; соціокультурної детермінації навчально-виховного процесу; єдності системного і особистісно-діяльнісного підходів; варіативності й динамічності використання форм, засобів, методів та прийомів виховання відповідно до рівня морально-вольового розвитку дітей вихованців, їх індивідуальності, а також етапу цього процесу; цілісності використання близьких, середніх та віддалених цілей фізкультурно-спортивної діяльності [16].

Зміст морального становлення особистості, за твердженням М. М. Фіцули, складають виховання любові, поваги до батьків і старших, вірності у дружбі та коханні, свідомого, творчого ставлення до виконання обов'язків, особистої відповідальності за свою працю, любові до рідної землі і мови, вірності ідеям, принципам народної моралі та духовності, шляхетного ставлення до жінки, вміння захищати слабших й турбуватися про молодших [67].

Провідними методами цього цілеспрямованого педагогічного процесу є переконання, заохочення і привчання. Так, В. Сухомлинський вказував, що без переконань немає сили духу. Переконання, на думку педагога, є «не лише усвідомлення людиною істинності світоглядних та моральних понять, а й особиста її готовність діяти відповідно до цих правил і понять. Переконаність ми спостерігаємо тоді, коли діяльність людини мотивується світоглядом, коли істинність того чи іншого поняття не тільки не викликає в людини сумнівів, а й формує її суб'єктивний стан, її особисте ставлення до істини» [61]. Метод заохочення виступає важливим способом вираження позитивної оцінки і, водночас, є стимулом формування належної поведінки учня, дотримання ним загальноприйнятих норм та правил. Організація систематичного виконання учнем певних дій з метою їх перетворення у звичні форми поведінки визначають зміст методу привчання, який широко використовується насамперед у початковій школі.

Серед форм морального виховання найуживанішими є урочні заняття, етичні бесіди та розмови, тематичні диспути і вечори, спортивні змагання, зустрічі з видатними людьми й колективами, благодійні заходи, екскурсії, краєзнавчі походи та інші.

Результати морального виховання відображені у меті і завданнях цього безперервного процесу. Зокрема, духовно-моральна культура особистості інтегрує ідеали, цінності, моральні, етичні й правові норми, традиції, мислення, почуття, поведінку, а також прагнення до стабільних гарних взаємин і готовність до подальшого вдосконалення. Формування моральної свідомості, духовно-моральної культури передбачає розкриття творчого потенціалу особистості, її істинних сил і включають становлення й удосконалення моральних якостей.

У безперервному педагогічному процесі формування моральних якостей виступає своєрідним психологічним механізмом, що забезпечує засвоєння учнем загальноприйнятих норм та правил. За його допомогою особистість поступово починає сприймати суспільні цінності, морально-етичні норми як

власні надбання. У таких умовах сформовані моральні якості усвідомлюються людиною не лише як певні рефлексії або реакції на той чи інший подразник, а як найважливіший аспект її життєдіяльності, оскільки вони вже ототожнюються з власними поглядами, потребами, мотивами, оцінками, поведінкою і є невід'ємною складовою структури особистості [2].

Основними шляхами морального становлення особистості можна розглядати такі напрями педагогічної діяльності, як:

- забезпечення розуміння школярами необхідності дотримання морально-етичних норм і правил;
- формування позитивного емоційного характеру взаємин у системі педагог-учень;
- створення у кожному підрозділі колективу навчального закладу належного морально-психологічного клімату;
- заохочення самостійної діяльності школярів, що стимулює формування моральних якостей;
- сприяння присвоєнню духовних цінностей та суспільних вимог у власні моральні принципи;
- забезпечення єдності думки, слова і дій.

Сформовані моральні якості особистості значною мірою впливають на спосіб її мислення і визначають найтипівіші ознаки поведінки. Належний рівень їх розвитку дозволяє правильно оцінювати власну поведінку, а також дії та вчинки інших людей. Становлення і розвиток моральних якостей школярів потребує їх залучення до соціально значущих видів діяльності, які сприяють активізації зусиль у необхідному напрямі. За твердженням А. Светової, чим різноманітнішими та продуктивнішими підбиратимуться ці значущі для особистості види діяльності, тим ефективніше відбуватиметься процес формування її моральних якостей [56]. Серед інших чинників, що забезпечують ефективність морального виховання дітей та підлітків, дослідники відзначають такі, як:

- 1) спрямованість сучасної школи на всебічний та гармонійний розвиток кожного учня і, зокрема, становлення духовно багатой та національно свідомой особистості;
- 2) відповідність змісту морального виховання його меті, завданням та контингенту учнів (віку, статі, рівню духовності й моральності школярів та ін.)
- 3) досягнення оптимального співвідношення між словесними і практичними методами виховного впливу, що уможливорює єдність моральної свідомості і поведінки;
- 4) усунення авторитарного стилю управління колективом, побудова взаємин між усіма його членами на принципах гуманізму;
- 5) створення у навчальному закладі психологічного клімату поваги до морально-етичних норм, правил людського співіснування;
- 6) використання системи виховних заходів, залучення сім'ї, громадських та відомчих організацій, інших зацікавлених осіб та установ до їх проведення.

Виховуючи необхідні моральні якості, доцільно одночасно, як підкреслює І. Улиська, «намагатися нейтралізувати прояв учнем негативних морально-вольових якостей: упертості, негативізму, безпринципності, безініціативності, боягузтва, недисциплінованості, нестриманості тощо» [66, с. 332].

Формування моральних якостей вимагає урахування вікових, статевих та індивідуальних соціально-психологічних особливостей учнів. Адже кожний із вікових періодів має свої особливості та характерні риси, що забезпечує подальше особистісне формування й перехід школяра на наступну стадію свого розвитку. Гендерні особливості дітей і підлітків визначаються не лише відмінностями біологічного походження. Суттєві статеві відмінності мають також психологічні параметри пізнавальних здібностей школярів, а саме сприйняття, увага, мислення, пам'ять. Окрім того, соціально-побутові умови життєдіяльності, становище сім'ї, наявність особливих потреб та інших

індивідуальних характеристик учнів потребують особливої уваги під час планування, організації і проведення навчально-виховної роботи.

1.3 Значення фізичної культури у вихованні моральних якостей учнів загальноосвітніх навчальних закладів

Фізична культура – частина загальної культури людини і суспільства, яка являє собою творчу діяльність із засвоєння накопичених та створення нових цінностей переважно у сфері фізичного розвитку, оздоровлення й виховання [23; 64]. Вона спрямована на зміцнення та збереження здоров'я кожної людини і включає сукупність матеріальних (спортивні споруди: стадіони, зали, майданчики, басейни, треки, манежі, тири, катки та ін.; спортивне обладнання й інвентар) та духовних (соціальні, політичні та практичні досягнення в галузі фізичної культури і спорту) цінностей.

У Національній доктрині розвитку фізичної культури і спорту зазначено, що метою цієї складної державної системи є: «створення умов для забезпечення оптимальної рухової активності кожної людини впродовж усього життя, досягнення нею достатнього рівня фізичної та функціональної підготовленості, сприяння соціальному, біологічному та психічному благополуччю, поліпшення стану здоров'я, профілактика захворювань і фізичної реабілітації» [46, с. 5].

Б. Шиян вказує, що фізичну культуру можна визначити як сукупність досягнень суспільства у створенні і раціональному використанні спеціальних засобів, методів і умов цілеспрямованого фізичного та духовного удосконалення людини [70]. Специфічною основою змісту цієї самостійної галузі культури виступає раціональна рухова активність особистості як чинник її підготовки до повноцінного життя через оптимізацію фізичного розвитку і стану. З урахуванням зазначеної специфіки, можна виокремити коло суттєвих ознак, що притаманні лише фізичній культурі, а саме:

- наявність активної цілеспрямованої рухової діяльності, що забезпечує формування життєвоважливих рухових умінь і навичок людини, удосконалення

здібностей і можливостей її організму, підвищення працездатності, збереження та зміцнення здоров'я;

- досягнення позитивних змін у фізичному розвитку і стані людини – збагачення у неї арсеналу та поліпшення якості виконання різноманітних рухових дій, підвищення рівня розвитку морфо-функціональних властивостей організму, його працездатності, покращання показників здоров'я;

- створення системи матеріальних і духовних цінностей, що уможлиблює вирішення проблеми морально-етичного зростання особистості та удосконалення її фізичних можливостей.

У теорії і практиці фізичної культури дітей та підлітків все різноманіття завдань приведено у струнку систему. Її основу складають такі загальні завдання:

1. Сприяння гармонійному формуванню та розвитку організму школярів, зміцненню здоров'я, підвищенню загальної працездатності та опірності організму до несприятливих впливів зовнішнього середовища.

2. Навчання основам техніки рухів, засвоєння і вдосконалення необхідних для рухової діяльності знань, умінь та навичок, формування культури рухових дій.

3. Формування відповідального ставлення до власного здоров'я, потреби у систематичних заняттях фізичними вправами, ведення здорового способу життя.

4. Удосконалення фізичних здібностей та пов'язаних з руховою діяльністю інтелектуальних, вольових, емоційних та почуттєвих якостей.

5. Виховання моральних якостей, організованості, дисциплінованості, відповідальності, творчої ініціативності, формування естетичних поглядів і почуттів.

Вказані завдання конкретизуються у навчальній програмі з фізичної культури для загальноосвітніх навчальних закладів з урахуванням конкретних організаційно-педагогічних умов. У такий спосіб формулюються вузлові педагогічні завдання, які вимагають подальшої деталізації за конкретними

методичними міркуваннями. Адже, як підкреслює В. Наумчук, «реальний процес вирішення таких завдань не є миттєвим, а складається з низки послідовних, чітко диференційованих актів, зміст яких визначається шляхом формулювання відповідних завдань» [45, с. 235].

Часткові методичні завдання окремих аспектів фізичної культури впливають із загальних завдань. Вони є короткостроковими і вирішуються в результаті прямих цілеспрямованих дій. Досягнення загальних цілей вимагає доволі тривалого часу і здійснюється, у порівнянні з частково методичними, більш опосередковано. Часто ці вказані різновиди цілей зливаються або підтримують один одного. Водночас педагогічні цілі виступають сполучною ланкою між теорією і практикою. Більшість педагогічних цілей, незалежно від їх виду і змісту, виконують стабілізуючу функцію відносно практики. Вони є орієнтирами для вчителя та учнів і носять однаковою мірою обов'язковий та необхідний характер. Саме таким чином, на думку В. Г. Тулайдана, фізична культура як смислоорієнтуюча наука про рухові дії спроможна надати учителю надійну теоретичну основу для його практичної діяльності [65].

Формування знань, умінь і навичок цілеспрямованого та ефективного використання можливостей фізичної культури здійснюється у процесі фізичного виховання. При цьому останній виступає як діяльнісна складова фізичної культури, за допомогою якої відбувається перетворення цінностей фізичної культури в особисте надбання людини. Визначення ціннісного ставлення особистості до свого фізичного розвитку, стану й подальшого вдосконалення характеризує її погляди, ідеали та принципи.

Відповідно виховний аспект завдань щодо формування фізичної культури особистості під час її навчання у загальноосвітньому навчальному закладі вимагає:

а) формування світогляду, ціннісних орієнтацій, переконань, настанов, потреб, мотивів, інтересів, активного й свідомого ставлення до цілеспрямованої рухової діяльності;

б) виховання моральних, естетичних, волевих та інших психологічних якостей і властивостей, що відображають специфіку фізичної культури і є значущими для особистості та суспільства.

Значення фізичної культури у вихованні моральних якостей учнів шкільного віку визначається комплексом факторів. Насамперед, система засобів фізичної культури – фізичні вправи, оздоровчі сили природи (сонце, повітря і вода) й гігієнічні фактори, забезпечують цілеспрямований та довготривалий вплив на дітей і підлітків. А формування у загальноосвітньому навчальному закладі достатнього рівня загальної підготовленості школярів до виконання суспільно-корисної праці, певних основ професійної та фізкультурно-спортивної діяльності є важливим підґрунтям до їх дорослого життя.

Шкільна система фізичної культури створює необхідні умови для становлення і реалізації потребнісно-мотиваційної сфери діяльності учня, яка є внутрішнім джерелом його активності. Власне сама рухова активність виступає важливою потребою школяра і є обов'язковим чинником його всебічного й гармонійного розвитку. У руховій діяльності та іграх реалізуються потреби особистості належати до соціуму і займати у ньому певне місце, дотримуватися загальноприйнятих норм, користуватися повагою людей. Взаємодіючи під час занять фізичними вправами з іншими школярами, учень вирішує потребу в спілкуванні, розвиває взаємини з людьми, проявляє самостійність та власну неповторність. За таких умов можна успішно засвоювати цінності, розвивати моральні якості та етичні почуття, розв'язувати потреби пізнання оточуючого світу.

Закономірності становлення особистості, формування її потребнісно-мотиваційної сфери визначають зовнішню і внутрішню мотивацію. Специфічна особливість внутрішнього мотиву полягає у тому, що він завжди виникає в процесі діяльності і є безпосереднім результатом взаємодії людини з її оточенням. Внутрішній мотив – невід'ємне від людини відчуття радості, приємності, задоволення від своєї справи. Ці відчуття у поєднанні з

позитивними емоціями притаманні активній руховій діяльності. Зазначений факт має важливе значення, оскільки орієнтує на паритет «внутрішнього» і «зовнішнього» засвоєння соціального досвіду. У руховій діяльності мотивація виникає не тільки як результат «зовнішніх» педагогічних впливів, а й як результат включення школяра у соціальну практику, що дає можливість дитині здійснювати ті дії, цілі яких значущі для неї за їх власним внутрішнім змістом. Формуюче значення набувають ті взаємини, ціннісні орієнтації, настанови, переконання, що мають місце у цій діяльності.

Важливою обставиною виступає і той факт, що упродовж усього терміну перебування у загальноосвітньому навчальному закладі відбувається інтенсивний розвиток усіх органів та систем організму школяра. Вправне використання можливостей фізичної культури, у тому числі й правильне дозування та регулювання фізичних навантажень, дозволяє сприяти оптимальному психофізіологічному розвитку організму, стимулювати й впорядковувати його функції [63]. За допомогою систематичних занять фізичними вправами можна успішно справлятися зі значними шкільними навантаженнями з різних предметів, чергувати та урізноманітнювати навчальну і рухову діяльність. У підсумку, покращання фізичного розвитку та зміцнення здоров'я зумовлюють підвищення працездатності учня, ефективності вирішуваних ним різноманітних завдань.

Увесь шкільний вік є сенситивним періодом для розвитку здібностей та якостей особистості. При цьому виховання у школярів різного віку фізичних якостей сприяє формуванню їх моральних рис. Адже оволодіння учнем життєвоважливими вміннями та навичками у різноманітних умовах рухової діяльності тісно пов'язане з розвитком і вдосконаленням його фізичних, моральних, вольових, інтелектуальних та інших якостей. Важливо, як підкреслює Ю. Дубовик, що сформовані у фізкультурній і спортивній діяльності морально-вольові якості школярів екстраполуються, а пізніше самостійно виявляються в інших видах життєдіяльності [20]. Таким чином створюються необхідні умови для всебічного розвитку особистості школяра,

формування у нього активної життєвої позиції, морального обліку, естетичної культури тощо.

Заняття фізичними вправами та спортом значною мірою впливають на формування характеру школяра. Вони привчають дітей і підлітків наполегливо долати труднощі, боротися зі своїми недоліками, контролювати поведінку, володіти емоціями. Під час занять у школярів виховується сміливість, рішучість та впевненість у власних силах. Тут розвиваються дружні стосунки й задовольняються конструктивні запити школярів. Важливою видається та дійсність, що у фізкультурно-спортивній діяльності активним чинником формування особистості виступає колектив і, водночас, є реальна можливість для самовираження, реалізації творчого потенціалу, прояву індивідуальних рис кожного учня. З одного боку, цей вид діяльності відображає груповий характер життя, а з іншого, – вимагає координації й регуляції поведінки школяра з загальноприйнятими у суспільстві цінностями, нормами та правилами поведінки.

Фізкультурно-спортивна діяльність надає широкі можливості для реалізації енергії, ініціативи, творчості та рухових здібностей, забезпечує педагогічно правильну основу для лідерства і суперництва, виступаючи таким чином одним із ефективних засобів профілактики правопорушень серед дітей і молоді, їх адаптації до умов життєдіяльності та перевиховання [48].

Оскільки фізична культура і спорт ґрунтується на принципах чесної гри – «Fair play», і вся фізкультурно-спортивна діяльність передбачає гармонійне поєднання фізичної досконалості й високої моральної культури, то виховання таких моральних якостей особистості як чесність, мужність, благородність, формування лицарських чеснот й естетичних почуттів завжди виступатимуть пріоритетом у роботі з підростаючим поколінням.

Отже, у вирішенні проблеми фізичного й духовного удосконалення підростаючого покоління чинне місце належить фізичній культурі, яка має значний педагогічний потенціал й щодо формування моральних якостей

школярів. При цьому фізична культура як невід'ємна складова культури людства не тільки забезпечує потреби існування особистості і суспільства, а й створює умови для їх розвитку.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Методи дослідження

Для досягнення поставленої мети і розв'язання завдань дослідження використовувався комплекс взаємопов'язаних методів [33]:

- теоретичних: аналіз та узагальнення наукової інформації з проблеми дослідження; узагальнення і систематизація теоретичних та експериментальних даних для обґрунтування педагогічних умов формування моральних якостей школярів у процесі занять фізичною культурою; порівняння отриманих експериментальних даних;

- емпіричних: педагогічні спостереження; бесіди зі школярами, вчителями і батьками; інтерв'ю з ними; анкетування, тестування й самооцінка учнів; експертна оцінка; педагогічний експеримент;

- статистичних: методи математичної статистики для кількісного та якісного аналізу емпіричних даних [19].

2.2 Організація дослідження

В експерименті приймало участь 42 учня дев'ятого класу Кам'янець-Подільського ліцею № 13 Хмельницької області області: 20 учнів експериментальної і 22 учня контрольної групи. За результатами констатувального зрізу було визначено контрольну та експериментальну групи, у яких школярі мали загалом однакові показники сформованості моральних і фізичних якостей. У навчально-виховному процесі з учнями експериментальної групи була реалізована авторська методика, пов'язана з використанням можливостей фізичної культури щодо формування моральних якостей

особистості учня. Заняття в контрольній групі проводилися за традиційною методикою.

Дослідження проводилось в три етапи, на **першому** етапі було проведено аналіз та узагальнення науково-методичної літератури з проблеми дослідження, обґрунтовано її актуальність, теоретичну та практичну значущість. На цьому ж етапі визначено мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, розроблено програму педагогічного дослідження.

Також на першому етапі був здійснений констатувальний зріс, який підтвердив необхідність подальшої розробки проблеми виховання особистості. Була розроблена експериментальна методика формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури, яка передбачала цілеспрямовану реалізацію спеціально розроблених засобів, об'єднаних у навчально-виховні комплекси, які відповідали вимогам навчальної програми і підпорядковувалися основним дидактичним принципам.

На **другому** етапі був проведений формувальний експеримент. Під час проведення педагогічного експерименту здійснювалися прямі та опосередковані педагогічні спостереження за усіма видами діяльності підлітків у контрольній та експериментальній групах, до яких залучалися вчителі навчально-методичного комплексу, методисти та студенти-стажисти вищих навчальних закладів. Педагогічні спостереження доповнювалися бесідами з учасниками цього безперервного процесу та їх інтерв'юванням.

З метою отримання інформації щодо рівня сформованості моральних якостей школярів у процесі занять фізичною культурою і спортом наприкінці формувального експерименту та після його завершення проводився комплекс заходів. Зокрема процес вимірювання й оцінювання особистісних якостей учнів здійснювався за допомогою: а) педагогічних спостережень; б) експертної оцінки моральної поведінки підлітків; в) анкетування дев'ятикласників. Отримані учнями бали за результатами реалізації вищевказаних положень включались у загальну накопичувальну систему, максимальна сума якої

складала 20 балів: педагогічні спостереження – 5; експертна оцінка – 5; анкетування – 10.

Третій етап дослідження був присвячений статистичній обробці отриманих результатів дослідження, їх аналіз та узагальнення, також на цьому етапі здійснено оформлення дипломної роботи.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

3.1 Сучасний стан сформованості моральних якостей школярів

Цілеспрямоване формування моральної поведінки і відповідних якостей учнів загальноосвітніх навчальних закладів є довготривалим педагогічним процесом, що реалізується у декілька етапів. Зміст першого етапу складає безпосереднє надання школяреві вимог морально-етичних норм та правил поведінки. На наступному етапі, усвідомлюючи свої обов'язки, учень приймає вказані вимоги, які залишаються для нього зовнішнім збудником. Третій етап пов'язується з виробленням морального ідеалу та системи переконань, що постають мотивами поведінки школяра і відображають перетворення зовнішніх вимог у внутрішні. Провідною ознакою четвертого етапу є вплив на оточуючих самого школяра, який вже згідно власних моральних принципів, прагне змінити поведінку інших.

Моральні якості школярів формуються в умовах певних суперечностей, які потребують свого розв'язання. Зокрема Л. Божович відзначає, що з одного боку, сьогодні суттєво зростають інформаційні потоки з різним світоглядним спрямуванням, засоби масової комунікації пропагують насилля, моральну вседозволеність, жорстокість, культ споживання, а з іншого – унаслідок незначного життєвого досвіду підлітків, спостерігається їх неготовність об'єктивно оцінювати соціальні процеси, які відбуваються у суспільстві; у загальноосвітніх навчальних закладах формуються гуманістичні цінності, проте вони носять скоріше декларативний характер; становлення духовності особистості відбувається без урахування матеріальних потреб сучасної молоді; значна кількість пропонованих духовно-освітніх програм, сприймаються

учнівською молоддю з недовірою, оскільки вона зорієнтована на здобуття матеріальних благ [35].

З метою вивчення сучасного стану сформованості моральних якостей школярів було проведено констатувальний експеримент. Для цього використовувалося анкетування учнів, яке доповнювалося індивідуальними й груповими бесідами зі школярами, вчителями, методистами, батьками та інтерв'ю з ними. Педагогічне дослідження проводилося на базі Кам'янець-Подільського ліцею № 13 Хмельницької області. Анкетуванням було охоплено 42 учня дев'ятого класу. Пропонована респондентам анкета містила питання, пов'язані з духовним становленням школярів, їх ціннісною орієнтацією та вихованням моральних якостей (див. додаток А).

Одержані дані засвідчили, що у системі життєвих цінностей учнів підліткового віку найважливішими є добробут, здоров'я, родина та улюблена справа. Велике значення для школярів мають також віра в Бога, чиста совість, освіта і любов. Такі загальнолюдські цінності як патріотизм, служіння Вітчизні та громадянський обов'язок знаходяться наприкінці списку. Проте саме вони складають стрижень духовності і є визначальними для формування моральних якостей особистості.

Зіставлення підлітками духовних і матеріальних цінностей показало, що останні є пріоритетом у 46 % респондентів. Ще 39 % школярів висловилися за поєднання вказаних цінностей. Незначне число учнів – 15 % надають перевагу духовним цінностям, відсуваючи осторонь матеріальні. Найінформативнішим є той прикрий факт, що у своїх відповідях жоден з респондентів не згадав про людину як найвищу цінність. Це свідчить про необізнаність школярів щодо гуманістичних цінностей і, як результат, – неможливість усвідомлення ними значення цього загально визнаного постулату.

Необхідно підкреслити, що система цінностей особистості значною мірою визначає змістовну сторону її спрямованості. Ціннісні орієнтації складають основу взаємин особистості з іншими людьми та навколишнім світом, а також визначають її ставлення до самої себе. Виступаючи серцевиною

мотивації життєвої активності, вони відіграють вирішальну роль у формуванні світогляду школяра.

У переліку моральних якостей особистості провідне місце для учнів підліткового віку посідають такі риси як, чесність, порядність, справедливість й доброта. До цих особистих утворень школярі висувають найвищі вимоги і, ранжуючи моральні якості особистості, поставили їх на найвищий рівень. За вказану низку позитивних рис висловилося більше третини респондентів. Наступними у порядку значущості моральних якостей було зазначено людяність, щирість, любов, чуйність і взаєморозуміння, яким надало перевагу близько чверті школярів. Дещо нижче оцінили учні відповідальність, милосердя, культурність, толерантність та поміркованість. Певна частина підлітків ухилилася від відповідей або вказала лише одну чи дві моральні якості.

На питання «Які моральні якості притаманні особисто Вам?» більшість учнів (68 %) відповіли, що такими є порядність, справедливість, чесність, гідність, взаємоповага, щирість й безкорисливість. Інша частина школярів вважає культурність, співчуття, доброзичливість, милосердя, відповідальність і любов тими якостями, які повною мірою відповідають їм. При цьому, необхідно зазначити, що значний відсоток відповідей підлітків був доволі категоричним.

Серед моральних якостей, до яких прагнуть учні і якими би вони хотіли оволодіти першочергово, виявилися такі, як доброта і порядність, чесність й справедливість, мужність і культурність, милосердя та любов, повага й взаєморозуміння, відповідальність і толерантність. Вказані якості представлені у порядку зменшення їх значущості та вживання школярами.

Відповідаючи на питання «Чи може людина бути щасливою, якщо вона себе в житті не реалізувала?» і «Чому Ви так вважаєте?», кожний четвертий учень відповів, що «так», за умови отримання влади і матеріальних благ. Таку відповідь можна пояснити тією обставиною, що певна частина школярів не пов'язує щастя зі становленням та розвитком особистості, з подальшим її

духовним й фізичним удосконаленням за допомогою, перш за все, власних зусиль. Тому припускається, що людина може стати щасливою завдяки лише матеріальним статкам й кар'єрному росту.

З поміж негативних якостей, в учнів викликають найбільшу відразу лицемірство, цинізм, байдужість, жадібність, грубість і жорстокість. Суттєвими вадами людини, які підлітки не можуть прийняти є злість, підлість, заздрість, пихатість та егоїзм. Не подобається школярам мстивість, неврівноваженість, безвідповідальність, самозакоханість й неповага.

Підліткам було запропоновано оцінити власний рівень сформованості моральних якостей за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5). Перелік моральних якостей в анкеті містив вісімнадцять позицій, а саме: честь, гідність, взаємоповага, доброзичливість, милосердя, безкорисливість, культурність, поміркованість, відповідальність, порядність, справедливість, співчуття, щирість, культурність, людяність, чуйність, сумлінність, гуманізм, любов до Вітчизни. Загальний середній показник, який відповідав самооцінці учнів налічував 3,49 бали. Окрім того, оцінювання рівня сформованості моральних якостей дев'ятикласників здійснювали вчителі та методисти. Їх оцінка була дещо нижчою і складала 3,12 бали.

У бесідах та інтерв'ю з педагогами було з'ясовано коло основних негативних й деструктивних явищ, які розповсюджені у теперішньому підлітковому та молодіжному середовищі і згубно впливають на духовність підростаючого покоління: наркоманія, алкоголізм, тютюнопаління, статева розпущеність, зневіра у майбутньому, зневажливе ставлення до оточуючих, знецінення або відсутність моральних ідеалів та інше. При цьому більшість учителів та методистів вказує на невідповідність між реаліями сьогодення і тими духовними цінностями й моральними якостями, які вони повинні виховувати у школярів.

Під час опитування учнів вивчалось також їх ставлення до процесу самовиховання. Так, на поставлене питання «Чи подобається Вам самовиховна робота?», 86 % школярів дало позитивну відповідь. Разом з тим, лише чверть

учнів систематично займається самовихованням. Ще стільки ж школярів робить це час від часу. А інші респонденти не змогли визначити свою позицію з цього питання.

Доцільно відзначити, що переважна більшість школярів розуміє роль фізичної культури у формуванні всебічно й гармонійно розвинутої особистості, у тому числі і її значення у цілеспрямованому процесі виховання моральних якостей учнів. Зокрема 82 % опитаних підлітків вважає, що фізкультурно-спортивна діяльність є ефективним і дуже прийнятним шляхом вирішення вказаної проблеми. За таких умов, коли фізкультурно-спортивна діяльність володіє практично необмеженим виховним потенціалом і це цікаво учням та позитивно ними сприймається, можна стверджувати, що питання формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури є перспективним.

Отже, результати констатувального зрізу підтвердили необхідність подальшої розробки проблеми виховання особистості. Зокрема, потребують належного вивчення питання формування моральних якостей учнів, оскільки рівень їх сформованості на сьогодні є посереднім. Це можна пояснити тим, що у загальноосвітніх навчальних закладах все менше уваги приділяється ціннісно-мотиваційній складовій особистості школяра, яка характеризується певною дезорієнтацією у системі життєвих пріоритетів і недостатньою вмотивованістю до самовдосконалення.

Аналіз отриманих матеріалів свідчить, що більшість учнів підліткового віку усвідомлює себе як особистість з певними моральними якостями, які обумовлюють їх поведінку і взаємини з іншими людьми. Серед моральних якостей особистості провідне місце належить таким чеснотам як, порядність, справедливість, доброзичливість, чесність, людяність, щирість, любов та взаєморозуміння і меншу увагу привертають суспільно спрямовані якості – патріотизм, служіння Вітчизні, громадянський обов'язок. Зіставляючи духовне і матеріальне, підлітки надають перевагу останньому.

3.2 Організація та зміст експериментальної методики формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури

З урахуванням вищевказаних теоретичних положень та стану сформованості моральних якостей учнів, було розроблено експериментальну методику формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури. На основі авторської методики і відповідно до вимог навчальної програми з фізичної культури для учнів загальноосвітніх навчальних закладів, нами було організовано та проведено педагогічний експеримент.

Експериментальна методика формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури ґрунтується на принципах виховання – вихідних положеннях, що відображають закономірності навчально-виховного процесу і визначають вимоги до його реалізації. Загальними принципами виховання є цілеспрямованість цього педагогічного процесу; його зв'язок з життям; єдності свідомості та поведінки особистості; виховання особистості в колективі; урахування вікових й індивідуальних її особливостей; узгодження педагогічних вимог школи, сім'ї і громадськості; виховання в праці; поєднання поваги до особистості з розумною вимогливістю до неї; а також природовідповідності; культуровідповідності; гуманізації; демократизації; етнізації [67].

Окрім того, враховувалися загальнометодичні (науковості, свідомості та активності, наочності, доступності й індивідуалізації, систематичності, міцності й прогресування) та специфічні принципи фізичного виховання, які обумовлюють певну послідовність реалізації змісту і способів спільної діяльності всіх учасників педагогічного процесу. Специфічні закономірності фізичного виховання відображають такі керівні положення, як: принципи безперервності процесу фізичного виховання, системного чергування навантаження і відпочинку, поступового збільшення розвивально-тренувальних впливів, адаптованого збалансування динаміки навантажень, циклічної побудови занять, вікової адекватності напрямків фізичного виховання [73].

Усі вищевказані принципи реалізовувалися у тісному взаємозв'язку, забезпечуючи правильне розуміння процесу формування моральних якостей засобами фізичної культури, як систематичної, організованої та планомірної взаємодії вчителя та учня, спрямованої на фізичне і духовне становлення й вдосконалення особистості школяра. Цілеспрямований вплив на свідомість, підсвідомість, пізнавальну, емоційно-вольову та мотиваційну сфери учня здійснювався у педагогічному процесі, специфічним змістом якого є навчання рухам, виховання фізичних якостей, оволодіння спеціальними знанням та формування свідомої потреби у систематичних заняттях фізичною культурою і спортом.

Виховання моральних якостей школярів у фізкультурно-спортивній діяльності вимагає формування їх потребнісно-мотиваційної сфери, засвоєння відповідних знань, оволодіння уміннями і навичками моральної поведінки, їх систематизацію і перетворення у власні правила та переконання. Роль фізкультурно-оздоровчих і спортивно-масових заходів важко переоцінити, оскільки їх реалізація охоплює не лише фізичну складову особистості, а ще й душевну і духовну, уможливаючи тим самим одночасний та інтегрований вплив на тіло, душу й дух. Тому експериментальна методика була спрямована на комплексне покращання фізичного, психічного та морального здоров'я школярів, що дозволяє у тісному взаємозв'язку ефективно вирішувати питання виховання фізичних і моральних якостей [50].

Експериментальна методика формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури передбачала поетапну реалізацію. На першому етапі належного представлення та обґрунтування потребувала насамперед система цінностей особистості, її моральні якості, що визначаються загальноприйнятими у суспільстві вимогами та правилами поведінки. Окрім того, з'ясовувалась також особиста й соціальна значущість моральних якостей. Другий етап передбачав усвідомлення кожним учнем морально-етичних норм і створення позитивного ставлення до моральних якостей та відповідної поведінки. Протягом наступного етапу формувалися моральні ідеали, погляди

та переконання, які виступали певними орієнтирами не лише під час занять фізичною культурою, а й у життєдіяльності загалом. Завершальний етап вимагав стійкого прояву учнями моральних якостей і поведінки відповідно до загальноприйнятих правил та етичних норм.

Провідними формами взаємодії педагогів і учнів в експериментальній методиці були уроки фізичної культури, секційні заняття, спортивні змагання, масові культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні й оздоровчі заходи, самостійні форми роботи, благодійні заходи та екскурсії. При цьому використання урочних форм занять уможливлювало якісну реалізацію всього спектру засобів, методів й прийомів розробленої методики, а проведення різноманітних змагань та масових заходів сприяло покращанню взаємин між учасниками навчально-виховного процесу.

Одним із шляхів формування потребнісно-мотиваційної сфери школярів, у тому числі, й підвищення їх прагнення до всебічного удосконалення, було урізноманітнення засобів фізичної культури, насамперед ігрових та змагальних. Основними засобами виховання моральних якостей учнів у процесі занять фізичною культурою і спортом виступали фізичні вправи різної спрямованості й складності, а також рухливі і навчальні ігри та ігрові завдання. Систематичне впровадження на заняттях різноманітних ігор сприяло гармонійному розвитку учнів, дозволяло оптимізувати педагогічний процес, створювало позитивний емоційний фон. Власне сама гра поставала для школярів знайомим і доступним способом пізнання навколишньої дійсності і мала своє внутрішнє продовження у навчанні та праці. Водночас вона забезпечувала умови для максимального прояву не тільки рухових здібностей, а й, що важливо для нашого дослідження, виховання моральних якостей та правил поведінки. Під час проведення ігор учні намагалися не тільки діяти найбільш раціональним способом, а й максимально мобілізувати зусилля для досягнення кращого результату, проявляли свої моральні та вольові якості [25; 36; 62; 71].

Згідно вимог навчальної програми, під час проходження варіативних модулів з футболу, баскетболу, волейболу і легкої атлетики використовувалися такі навчально-виховні комплекси рухливих та навчальних ігор [30]:

I. Підготовчі до конкретного виду спорту ігри, зміст яких відображає його специфічні особливості:

футбол – «Влучний футболіст», «М'яч ногами з кола», «Не пропусти м'яч», «М'яч у ворота з квачем», «300», «Старт за м'ячем» та ін.;

баскетбол – «Наперегони з м'ячем», «Старт після кидка», «Хто швидше», «Мисливці і качки», «Снайпери» та ін.;

волейбол – «Спритні та влучні», «Перестрілка», «Рухлива ціль», «Хто стрибне вище», «М'яч, що літає» та ін.;

легка атлетика – «Квач», «Хто дальше кине», «Охорона перебіжок», «Стрибунці», «Естафета-поїзд» та ін.

II. Рухливі ігри з техніки певного виду спорту:

футбол – «Квадрат», «М'яч через сітку», «Жонглери», «Тримання м'яча», «Коловий м'яч», «Пробий стінку», естафети з елементами техніки та ін.;

баскетбол – «Квач у трьох», «Тримання м'яча», «Влучні кидки», «М'яч середньому», «Квач з м'ячем», естафети з елементами техніки та ін.;

волейбол – «Перестрілбол», «М'яч через сітку», «У наземну мішень», «Двома м'ячами через сітку», естафети з елементами техніки та ін.;

легка атлетика – «Хто швидше», «Повітряна ціль», «Квач стрибками», «Назустріч супернику», «Боротьба за бровку», естафети з елементами бігу, стрибків, метань та ін.

III. Навчальні двосторонні ігри із завданнями, які спрямовані на впевнене застосування ігрових прийомів та легкоатлетичних вправ: міні-футбол, міні-баскетбол, міні-волейбол, виконання конкретних рухових дій у змагальній формі; ігри з використанням конкретних способів виконання ігрових прийомів або з розподілом спортивного майданчика на «зони», у яких використовуються лише вказані технічні елементи, тактичні дії або забороняються деякі із них; ігри з визначенням напрямку передач (наприклад, тільки вперед) і траєкторії

польоту м'яча; ігри з використанням нестандартного інвентарю чи обладнання та ін.

IV. Навчальні двосторонні ігри з завданнями-установками, що спрямовані на вдосконалення основних ігрових прийомів та їх інтеграцію, а також виконання легкоатлетичних вправ у парах чи трійках, у нестандартних або ускладнених умовах: ігри у нерівних або неповних чисельних складах, на час, з обмеженням у рахунку, декількома м'ячами, на трое, четверо і більше воріт (кошиків), з визначенням кількості дотиків до м'яча, адресата передач (наприклад, заборона повернення м'яча партнеру, від якого гравець його отримав), біг за лідером, метання на вказану відстань в ціль, стрибки з короткого розбігу та ін.

V. Ігрові завдання з техніки певного виду спорту: послідовне включення у систему завдань програмового матеріалу для визначеного року навчання з метою закріплення у грі технічних елементів, а також суперництво в окремих легкоатлетичних видах двох чи трьох учасників.

VI. Ігрові завдання з тактики певного виду спорту: розіграші стандартних положень, використання на основі програмового матеріалу для певного року навчання індивідуальних, групових, командних тактичних дій у нападі та захисті, міні-змагання з різновидів легкої атлетики.

VII. Контрольні та офіційні ігри з різним суперником, змагання з певних легкоатлетичних видів.

VIII. Проведення аналізу ігор та вирішення поставлених рухових завдань.

Окрім того, забезпечення цілеспрямованого впливу на виховання певних моральних та фізичних якостей школярів передбачало розподіл ігрового матеріалу за характером рухової діяльності. Це дозволило активно впливати як на моторику учнів, так і на їх особистісні якості, комплексно вирішуючи оздоровчі, виховні та освітні завдання. Як загальнорозвивальні, підготовчі, підвідні та спеціальні вправи використовувалися такі рухливі ігри:

- загальнорозвивальної спрямованості: «Заборонений рух», «Батько і діти», «Мак», «Кіт потягується», «Гуси на воді», «Шевчик», «Ой вийтеся,

огірочки», «Дрова», «Боротьба кажана з вітром», «Пташка», «Невід», «Мокрий кіт» та ін.;

- на рівновагу: «Пересування на бочці», «Ластівка», «Дресировка звірів», «Циркач на кантаті», «Втримай рівновагу» та ін.;

- з ходьбою: «Підхід вартових», «Козаче, де ти?»», «Дуб чи береза», «Упізнай крок» та ін.;

- з бігом: «День та ніч», «Квач», «Виклик номерів», «Іду на Ви!»», «Кіт і миша», «Пень», «Риби і рибалки», «Гуси», «Квачі парами», «Потяг» та ін.;

- зі стрибками: «Вудочка», «Струмок», «Сплутані коні», «Вовк і кози», «Хто вище стрибне», «Кенгуру» та ін.;

- з метаннями: «Мисливці і качки», «Влучний стрілець», «Хто далі кине», «Квач з м'ячем», «Влучно в ціль», «Квочка», «Снайпер» та ін.;

- з елементами акробатики: «Розпечене колесо», «Перекоти-поле», «Краб», «Перешкоди на доріжці», «Павук» та ін.;

- з елементами танців: «Гопак», «Сива шапка», «Женжичок», «Трійки», «Гоп-скок», «Метелиця» та ін.;

- з елементами боротьби: «Охорона капітана», «Бій півнів», «Тягти бука», «Коромисло», «Поєдинок», «Ріпка», «Перетягування по лінві» та ін.

Комплексне вирішення педагогічних завдань забезпечувалося також підбором та реалізацією народних ігор, у яких відображені історія, культура, традиції, національні особливості, мова, фольклор, світобачення, морально-етичні норми українців та східних слов'ян. Виховання і вираження в ігровій діяльності загальнолюдських ідей добра та справедливості, суспільних й особистісних цінностей, естетичних поглядів, любові до рідного краю, його природи є потужним інструментом духовного, морально-етичного, фізичного, естетичного й гендерного виховання школярів.

Відповідно до наявних організаційно-педагогічних умов (форма фізкультурно-спортивної діяльності, завдання заняття, контингент учнів, матеріально-технічне забезпечення та ін.), вказані комплекси ігор поєднувалися з іншим навчальним матеріалом, що уможливило належне засвоєння учнями

моральних норм, принципів, зразків поведінки та взаємин. Спільна діяльність учнів сприяла створенню оптимального психологічного клімату в колективі, забезпечуючи таким чином формування необхідних моральних якостей та настанови на самовиховання.

Експериментальна методика передбачала застосування комплексу методів навчання й виховання, а саме загальнопедагогічних (словесних й наочних) і практичних методів: чітко регламентованих вправ, ігрового та змагального. Із практичних методів найчастіше вживалися ігровий, змагальний, а також повторний та поперемінний методи.

У процесі формування моральних якостей школярів ігровий і змагальний методи сприяли підвищенню мотивації учнів та їх позитивному ставленню до занять фізичними вправами. З цією метою, а також для усвідомленої участі школярів у навчально-виховному процесі активно впроваджувалися методи оцінювання та корекції – заохочення й покарання, методи організації поведінки – вимоги, доручення, привчання, створення виховних ситуацій, рольові ігри тощо. Зокрема окремих дев'ятикласників залучали до проведення фрагментів уроків фізичної культури, надавали їм можливість брати участь в організації та проведенні змагань.

Під час урочних формах занять використовувались методи впливу на підсвідомість учнів – навіювання й самопрезентації, методи звернення до свідомості – переконування, дискусії, приклади. Надзвичайно важливе значення мав особистий приклад учителя фізичної культури, що надавав учням певні морально-етичні орієнтири, взірці поведінки і можливість наочно спостерігати за проявами моральних якостей особистості. Вихованню моральних якостей сприяли різні способи підтримки учнів, які дозволяли стимулювати самосвідомість школярів і розвивати їх емоційну сферу. У свою чергу, дискусії та індивідуальні бесіди з учнями допомагали останнім краще зрозуміти значення моральних якостей, знайти у складних ситуаціях оптимальне рішення.

Необхідно зазначити, що значна частина занять проводилася безпосередньо на свіжому повітрі, уможлиблюючи тим самим використання

природних сил. Для моделювання і розв'язання морально-етичних дилем та ситуацій учням надавався необхідний теоретичний матеріал і наводилися відповідні приклади.

Перед учнями ставилися доступні за складністю завдання, які відповідали навчальним вимогам та індивідуальним особливостям підлітків. У процесі моделювання різноманітних педагогічних ситуацій поставлені завдання виступали для школярів як своєрідні труднощі. При цьому належна увага приділялась чинникам, що впливають на поведінку учнів. Різноманітність педагогічних ситуацій забезпечувалась підбором фізичних вправ, ігор, естафет та рухових завдань, пов'язаних з проявом відповідних моральних і фізичних якостей для досягнення запланованого результату.

На заняттях або після їх завершення розглядалися та аналізувались педагогічні ситуації, які наочно представляли і розкривали ту чи іншу моральну якість, що дозволяло цілеспрямовано впливати на її формування, а також уточнювати, коректувати та змінювати ставлення школярів до раніше обраних моральних орієнтирів. Спільний аналіз ходу і результатів навчально-виховної діяльності, обговорювання подальших планів, колегіальне прийняття рішень, що ґрунтувалися на основі взаємної поваги, розуміння й доброзичливості створювали позитивний психологічний клімат у колективі.

Невід'ємною складовою експериментальної методики виступав контроль та самоконтроль учнів, який розглядався у декількох аспектах: як елемент загального управління та керівництва навчально-виховним процесом; як комплекс спеціальних педагогічних заходів; як інструмент забезпечення зворотного зв'язку з метою спостереження за станом школярів. Комплексний контроль забезпечував отримання інформації щодо динаміки формування моральних і фізичних якостей у дев'ятикласників, а також стану їх фізичної підготовленості. Постійний облік кількісно-якісних показників і характеристик пропонуванних завдань дозволяли оцінити ефективність дібраних засобів, методів та умов їх реалізації.

Дії самоконтролю школярів включали самооцінку та самокорекцію. Самооцінка передбачала виділення учнем власних знань, умінь, навичок щодо опанування навчального матеріалу, а також моральних якостей, які визначають його поведінку та взаємини з оточуючими і їх зіставлення з загальноприйнятими вимогами. На цій основі підліток як самостійно, так і за допомогою вчителів корегував свою подальшу діяльність.

Отже, експериментальна методика формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури передбачала цілеспрямовану реалізацію спеціально розроблених засобів, об'єднаних у навчально-виховні комплекси, які відповідали вимогам навчальної програми і підпорядковувалися основним дидактичним принципам. Поетапна реалізація пропонованої системи фізичних вправ, рухових завдань та різноманітних ігор дозволила активно впливати як на моторику учнів, так і на їх особистісні якості, комплексно вирішуючи оздоровчі, виховні та освітні завдання. Навчально-виховний процес забезпечувався сукупністю загальнопедагогічних (словесними, наочними) і практичних методів: чітко регламентованих вправ, ігровим та змагальним. При цьому активно впроваджувалися методи впливу на свідомість учнів (переконування, дискусії, приклади), методи організації поведінки (вимоги, доручення, привчання, створення виховних ситуацій, рольові ігри), методи оцінювання та корекції (заохочення й покарання). Основними формами занять виступали уроки фізичної культури, секційні заняття, спортивні змагання, масові культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні й оздоровчі заходи, самостійні форми роботи, благодійні заходи та екскурсії.

3.3 Аналіз результатів дослідження

Необхідним аспектом дослідження процесу формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури було з'ясування його результатів, у якому важлива роль належить контролю, вимірюванню й оцінюванню. З одного боку, педагогічний контроль виступав інструментом отримання

необхідних наукових фактів, а з іншого, слугував механізмом управління діяльністю школярів, що дозволило оперативно вносити корективи у навчально-виховний процес та своєчасно усувати недоліки.

З метою отримання інформації щодо рівня сформованості моральних якостей школярів у процесі занять фізичною культурою і спортом наприкінці формувального експерименту та після його завершення проводився комплекс заходів. Зокрема процес вимірювання й оцінювання особистісних якостей учнів здійснювався за допомогою: а) педагогічних спостережень; б) експертної оцінки моральної поведінки підлітків; в) анкетування дев'ятикласників. Отримані учнями бали за результатами реалізації вищевказаних положень включались у загальну накопичувальну систему, максимальна сума якої складала 20 балів: педагогічні спостереження – 5; експертна оцінка – 5; анкетування – 10.

Під час проведення педагогічного експерименту здійснювалися прямі та опосередковані педагогічні спостереження за усіма видами діяльності підлітків у контрольній та експериментальній групах, до яких залучалися вчителі навчально-методичного комплексу, методисти та студенти-стажисти вищих навчальних закладів. Педагогічні спостереження доповнювалися бесідами з учасниками цього безперервного процесу та їх інтерв'юванням.

Безпосередньо експертну оцінку моральної поведінки учнів проводили вчителі фізичної культури після завершення формувального експерименту. При цьому враховувалися дії та вчинки школярів у всіх формах занять фізичною культурою і спортом протягом навчального року.

Анкетування учнів дев'ятого класу складалося з двох частин, перша з яких передбачала отримання відповідей школярів на батарею із 32 питань, що свідчили про їх самооцінку (див. додаток Б). За допомогою другої анкети вивчалася думка учнів щодо рівня сформованості у кожного із них моральних якостей (див. додаток В).

Експериментальна методика вимірювання й оцінювання моральних якостей школярів дала можливість визначити рівні їх сформованості в умовах

навчально-виховного процесу загальноосвітнього навчального закладу, а саме високий, середній та низький. Якщо у загальній накопичувальній системі сума балів складала від 16 до 20 балів, це характеризувало високий рівень сформованості моральних якостей дев'ятикласників. Ті школярі, у яких сформованість моральних якостей відповідала найвищому рівню, виявляли чітку усвідомленість морально-етичних понять; належні емоційні переживання у ситуаціях морального вибору та здатність контролювати власні емоції; у фізкультурно-спортивній та інших видах життєдіяльності проявляли моральні знання та цінності.

Зниження суми балів у загальній накопичувальній системі від 11 до 15 характеризувало середній рівень сформованості моральних якостей. Учні, яким притаманний такий рівень, не повною мірою усвідомлювали моральні поняття; вони не переживали незвичайних емоцій у ситуаціях морального вибору, у складних ситуаціях не вміли управляти своїми емоціями; у різних видах діяльності моральні цінності проявлялися епізодично.

Школярі з низьким рівнем сформованості моральних якостей характеризувалися недостатнім розумінням системи суспільних цінностей та норм поведінки, проявом байдужого ставлення до себе і до оточуючих; неадекватністю емоційних переживань у ситуаціях морального вибору; невмінням трансформувати моральні знання та цінності у практичну площину. Цьому рівню відповідала сума, яка складала не більше 10 балів включно.

Отримані результати педагогічних спостережень, експертних оцінок моральної поведінки підлітків та анкетування школярів, які представлені у таблиці 3.1 показують, що учні експериментальної групи у порівнянні з контрольною мають кращі показники сформованості моральних якостей.

Так, за результатами педагогічних спостережень в експериментальній групі найвищі бали – «5» і «4» отримали 18% та 23% учнів. Тоді як у контрольній групі ці показники нижчі і становлять відповідно 10% і 20%. Разом з тим, в експериментальній групі відсоток тих учнів, які за свою діяльність отримали найнижчі бали («1» та «2») налічує разом 18%, що на 12% менше, ніж

у контрольній групі.

Таблиця 3.1 – Результати педагогічних спостережень, експертних оцінок та анкетування учнів контрольної та експериментальної групи

№ з/п	Складові методики	Група									
		Контрольна					Експериментальна				
		Число і відсоток учнів, які отримали відповідний бал					Число і відсоток учнів, які отримали відповідний бал				
		«5»	«4»	«3»	«2»	«1»	«5»	«4»	«3»	«2»	«1»
1	Педагогічні спостереження	<u>2</u> 10 %	<u>4</u> 20 %	<u>8</u> 40 %	<u>4</u> 20 %	<u>2</u> 10 %	<u>4</u> 18 %	<u>5</u> 23 %	<u>9</u> 41 %	<u>3</u> 14 %	<u>1</u> 4 %
2	Експертні оцінки	<u>3</u> 15 %	<u>4</u> 20 %	<u>9</u> 45 %	<u>2</u> 10 %	<u>2</u> 10 %	<u>4</u> 18 %	<u>6</u> 27 %	<u>8</u> 37 %	<u>3</u> 14 %	<u>1</u> 4 %
3	Анкетування учнів	<u>3</u> 15 %	<u>5</u> 25 %	<u>8</u> 40 %	<u>3</u> 15 %	<u>1</u> 5 %	<u>5</u> 23 %	<u>6</u> 27 %	<u>8</u> 37 %	<u>2</u> 9 %	<u>1</u> 4 %

Різняться також співвідношення показників учнів експериментальних та контрольних груп і за підсумками підрахунку експертних оцінок. І хоча число учнів як експериментальної, так і контрольної групи, які були оцінені експертами найнижчими балами є однаковим – по 4 школяра, то показники учнів експериментальної групи, які отримали оцінки «5» та «4» значно кращі, у порівнянні з учнями контрольної групи. Зокрема в експериментальній групі таких учнів є 10, що складає 45 % від їх загального числа. У контрольній групі ці показники нижчі і становлять відповідно 7 учнів та 35 %.

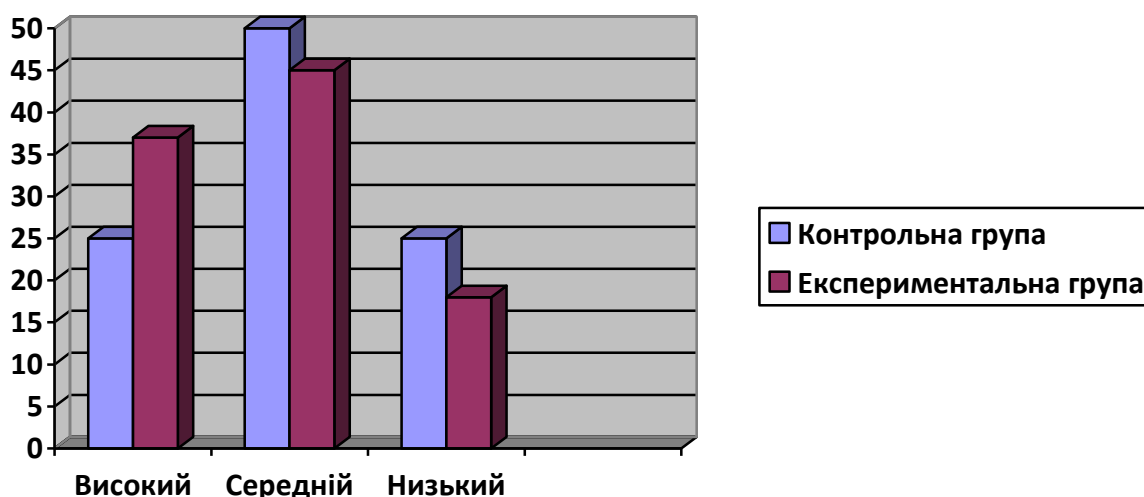
У свою чергу, перевагу учнів експериментальної групи засвідчило і зіставлення результатів анкетування школярів. Вивчення відповідей школярів з експериментальної групи показало, що половина із них – 50% мають доволі високу самооцінку і чітке розуміння суспільних цінностей та морально-етичних норм поведінки. У контрольній групі цей показник менше на 10 %. Приблизно така ж різниця спостерігається між учнями експериментальної та контрольної груп і за наслідками відповідей учнів, що отримали найнижчі бали (7 %).

Для унаочнення результатів формувального експерименту у таблиці 3.2 і гістограмі 3.1. подано співвідношення учнів контрольної та експериментальної груп з різними рівнями сформованості моральних якостей.

Таблиця 3.2 – Рівні сформованості моральних якостей в учнів контрольної та експериментальної груп

№ з/п	Рівні сформованості моральних якостей	Відсоток учнів	
		Контрольна група	Експериментальна група
1	Високий	25 %	37 %
2	Середній	50 %	45 %
3	Низький	25 %	18 %

Як видно із зіставлення показників, одержаних у контрольній та експериментальній групі, в останній більше відсоток учнів з високим рівнем сформованості моральних якостей і менше відсоток тих школярів, що характеризується низьким рівнем.

Рис. 3.1 Порівняння рівнів сформованості моральних якостей в учнів контрольної та експериментальної груп

Так, відсоток учнів з високим рівнем сформованості досліджуваних якостей в експериментальній групі на 12 % більше, у порівнянні з контрольною групою. Співвідношення відсотка учнів з середнім рівнем сформованості моральних якостей складає близько половини від загального числа учнів кожної із груп. При цьому 18 % школярів з експериментальної групи характеризуються низьким рівнем сформованості моральних якостей, що на 7 % менше, ніж у контрольній групі.

Окрім того, експериментальна перевірка ефективності запропонованої методики включала також тестування учнів, що дозволило з'ясувати її вплив і на розвиток фізичних якостей школярів.

Виконання рухових завдань з точними способами оцінки результатів і їх кількісного вираження здійснювалося у тестах, що вимагали від учнів прояву основних фізичних якостей. З цією метою використовувалися рухові тести, що представлені у Наказі № 4665 від 15. 12. 2016 року Міністерства молоді та спорту України «Про затвердження тестів і нормативів для проведення щорічного оцінювання фізичної підготовленості населення України», який дозволив отримати інформацію про рівень розвитку провідних фізичних якостей, а саме: витривалості, сили, прудкості, спритності та гнучкості [43]. Розвиток витривалості учнів характеризував тест № 1: «Рівномірний біг на 1500 м», розвиток сили – тест № 2: «Стрибок у довжину з місця», розвиток прудкості – тест № 3: «Біг на 60 м», розвиток спритності – тест № 4: «Човниковий» біг 4 x 9 м, розвиток гнучкості – тест № 5: «Нахил тулубу вперед з положення сидячи».

Результати тестування школярів показали, що учні експериментальної групи у порівнянні з контрольною краще склали ті рухові завдання, які вимагали прояву витривалості, прудкості та спритності. Відсоток учнів, результати яких оцінені високими балами («5» і «4») в експериментальній групі є більшим, ніж у контрольній групі. В експериментальній групі він у середньому становить 41%, а у контрольній групі цей показник складає 30%. Майже однаковими були показники учнів кожної із груп за результатами складання тестів № 2 і № 5, що потребують прояву сили й гнучкості відповідно. Відсоток дев'ятикласників як експериментальної, так і контрольної групи, які отримали найвищі бали за результатами складання зазначених тестів становив близько 40 %.

Частково цей факт можна пояснити впливом експериментальної методики формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури. Адже важливим її компонентом виступали різноманітні ігри, що вимагають протягом

певного часу належного розв'язання рухових завдань в умовах, які швидко змінюються, а значить – сприяють вихованню відповідних якостей особистості.

Таким чином, аналіз результатів проведеного дослідження показує, що завдяки цілеспрямованій поетапній реалізації спеціально розроблених засобів, об'єднаних у навчально-виховні комплекси, в експериментальних групах відсоток учнів з належним розвитком моральних і фізичних якостей більше, ніж у контрольних. Це дозволяє стверджувати, що навчально-виховний процес за експериментальною методикою є ефективнішим у порівнянні з традиційним.

ВИСНОВКИ

1. У науковій та навчально-методичній літературі моральні якості розглядаються як усталені риси характеру особистості, що визначають її взаємини з людьми, характеризують ставлення до себе та навколишньої дійсності. Моральні якості є особистісними структурами, які осмислюються й регулюються свідомістю людини і проявляються у її поведінці та взаєминах. Моральний ідеал кожної особистості визначає система її цінностей.

Змістовою сутністю моральних якостей виступають духовність та моральність. Духовність є стрижнем особистості, що дозволяє осмислити сенс життя. Інтегруючи індивідуальні ціннісні настанови та властивості, моральність репрезентує у життєдіяльності моральні переконання, ідеали, норми і принципи особистості.

Провідними моральними якостями особистості є честь, гідність, повага, доброзичливість, милосердя, співчуття, любов до ближнього, доброчесність, культурність, поміркованість, альтруїзм.

2. Формування моральних якостей школярів – складний, безперервний педагогічний процес, що обумовлений динамічною взаємодією вчителів та учнів, яка спрямована на досягнення поставленої мети. Його основу становить засвоєння учнем морально-етичних норм та принципів, що визначають подальшу його поведінку і взаємини з навколишнім світом.

Одним із ефективних шляхів формування моральних якостей в учнів загальноосвітніх навчальних закладів є фізична культура та спорт, що забезпечують необхідні умови для всебічного розвитку особистості школяра, зміцнення здоров'я, формування у нього активної життєвої позиції, морального обліку та естетичної культури.

3. Основними педагогічними можливостями фізичної культури щодо виховання моральних якостей учнів загальноосвітніх навчальних закладів є:

- формування морального ідеалу, засвоєння і перетворення суспільних цінностей в особисте надбання школяра з подальшою їх апробацією на практиці;

- задоволення потреб школяра в руховій активності, спілкуванні, пізнанні оточуючого світу, що дозволяє успішно засвоювати цінності, розвивати моральні якості та етичні почуття;

- наявність потенцій сенситивного періоду для розвитку як рухових здібностей, так і моральних якостей особистості;

- здійснення цілеспрямованого та довготривалого впливу на всі органи і системи організму, стимулювання й впорядкування його функцій, що зумовлює зміцнення здоров'я учня, підвищує його працездатність і дозволяє ефективно вирішувати завдання фізичного й духовного вдосконалення;

- забезпечення гармонійного поєднання фізичної досконалості і високої моральної культури;

- поєднання виховних ресурсів колективу з можливістю самовираження, самореалізації та прояву індивідуальних рис кожного учня.

4. Пропонована методика передбачала цілеспрямовану реалізацію спеціально розроблених засобів, об'єднаних у навчально-виховні комплекси, які відповідали вимогам навчальної програми і підпорядковувалися основним дидактичним принципам. Поетапна реалізація системи фізичних вправ, рухових завдань та різноманітних ігор дозволила активно впливати як на моторику учнів, так і на їх особистісні якості, комплексно вирішуючи оздоровчі, виховні та освітні завдання. Навчально-виховний процес забезпечувався сукупністю загальнопедагогічних (словесними, наочними) і практичних методів: чітко регламентованих вправ, ігровим та змагальним. При цьому активно впроваджувалися методи впливу на свідомість учнів (переконування, дискусії, приклади), методи організації поведінки (вимоги, доручення, привчання, створення виховних ситуацій, рольові ігри), методи оцінювання та корекції (заохочення й покарання). Основними формами занять виступали уроки фізичної культури, секційні заняття, спортивні змагання, масові культурно-

просвітницькі, фізкультурно-спортивні й оздоровчі заходи, самостійні форми роботи, благодійні заходи та екскурсії.

5. Експериментально перевірена ефективність розробленої методики формування моральних якостей школярів засобами фізичної культури. Відсоток учнів з високим рівнем сформованості моральних якостей в експериментальній групі на 12 % більше, у порівнянні з контрольною групою. Співвідношення відсотка учнів з середнім рівнем сформованості досліджуваних якостей складає близько половини від загального числа учнів кожної із груп. При цьому 18% школярів з експериментальної групи характеризуються низьким рівнем сформованості моральних якостей, що на 7 % менше, ніж у контрольній групі. Окрім того, у порівнянні з учнями контрольної групи, школярі з експериментальної групи краще склали ті рухові завдання, які вимагали прояву таких фізичних якостей як витривалість, прудкість та спритність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Діяльність і психологія особистості. К. : Наука, 2004. 335 с.
2. Андріанов В. Є., Макаренко Н. Г. Духовний потенціал фізичної культури. ТМФВ, № 5, 2006. С. 48-50.
3. Андріанов В. Є. Фізичне виховання. Методичні рекомендації з основ фізичного виховання з методикою : Методичний посібник. Кривий Ріг, 2005. 37 с.
4. Анциферова Л. І. Розвиток особистості і проблеми геронто-психології. Видавництво 2-е, виправл. і доп. : Інститут психології РАН. Київ. 2006. 512 с.
5. Березовська І. В. Особливості розвитку вольових якостей студентів у навчально-професійній діяльності : автореф. ... дис. канд., психол. наук, 2007. 18 с.
6. Березюк О. С., Вітвицька С. С. Духовно-моральне виховання підлітків : Методичні рекомендації. Житомир, 2012. 80 с.
7. Булавенко Ю. К., Лисенко С. Г. Моральний аспект фізичного виховання у ВНЗ. «Пріоритети інноваційного розвитку АПВ України: досвід, можливості, технології. Вип. 5. 2011. С. 230-234.
8. Бех І. Д. Виховання особистості : [підручник]. К. : Либідь, 2008. 848 с.
9. Бех І. Д. Психологічні особливості розвитку моральних властивостей особистості. Радянська школа. 1987. № 12.
10. Богущ А. М. Духовність і моральність: виховний. Дошкільне виховання. 2009. № 10. С. 4-7.
11. Бодальов А. А. Особистість і спілкування. Х. : Міжнародна педагогічна академія, 1995. 328 с.
12. Ващенко Т. Г. Діагностика моральних цінностей особистості школярів Рідна школа. 1996. № 2. С. 24.

13. Вікова та педагогічна психологія. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К. : Просвіта, 2001. 416 с.

14. Виховання учнів : моральне та громадське. Режим доступу : <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/29369/> (дата звернення 29.11.2022).

15. Вишневецький О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посіб. для студ. вищ. навч. закл. Дрогобич : Коло, 2003. 528 с.

16. Галевич В. Вплив фізичної культури та спорту на моральність студентів. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : збірник наукових праць. №. 2, 2009. С. 3-5.

17. Генік М. С. Формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами українського народознавства : автореф. дис.... канд. пед. наук. К., 2008. 16 с.

18. Горбуля В. О., Горбуля В. Б. Стан здоров'я і фізичної підготовленості та мотивації до занять фізичним вихованням студентів ЗНУ. Педагогіка, психологія та медико-педагогічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2005. № 24. С. 47-51.

19. Денисова Л. В., Хмельницька І. В., Харченко Л. А. Вимірювання і методи математичної статистики у фізичному вихованні і спорті : навч. посібн. для вузів. К. : Олімпійська література, 2008. 127 с.

20. Дубовик Ю. М. Теоретичне обґрунтування технології підготовки майбутніх вчителів фізичної культури до формування морально-вольових якостей учнів основної школи. Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. Хар. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Харків, 2017. Вип. 57. С. 85-92.

21. Друзь З. В. Виховні технології в сучасній школі. Кривий Ріг : КДПУ, 2005. 256 с.

22. Загальна психологія: підручник. О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К., 2005. 464 с.

23. Зайдовий П. В. Актуальні проблеми співпраці фізкультурних і релігійних організацій у фізичному вихованні молоді (ідейно-філософський

аспект). Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. № 10. Харків ; Донецьк, 2005. С. 80-82.

24. Ігнатенко С. О. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання до формування моральних якостей молодших школярів: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2007. 21 с.

25. Ігнатенко С. О. Виховні можливості рухливих ігор. Наша школа. 2004. № 1. С. 63-65.

26. Ішук Н. Духовні цінності майбутніх учителів фізичної культури. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. Т. 1. С. 175-177.

27. Ішук Н. Морально-етичні цінності – важливий фактор формування особистості вчителя фізичної культури. Професійна підготовка фахівців фізичної культури та спорту. № 4. 2011. С. 11-14.

28. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посібник. К. : Вища школа, 2005. С. 215-240.

29. Кацинська Л. П. Виховний процес в сучасній школі: методичний посібник. Рівне, 1997. 159 с.

30. Козіна Ж. Л., Поярков Ю. М., Церковна О. В., Воробйова В. О., редактори. Спортивні ігри. Харків: 2010. 200 с.

31. Кон І. С. Психологія ранньої юності : Книга для учителя. Донецьк : «Просвіта», 2000. 255 с.

32. Кононенко М. П. Ідеї А. С. Макаренка про взаємозв'язок дисципліни і свободи особистості та їх реалізація в навчальнопізнавальній діяльності старшокласників. А. С.Макаренко і соціальна педагогіка : Тези доповідей педагогічних читань до 115-річниці з дня народження А. С.Макаренка. Суми, 2003. С.18-20.

33. Костюкевич В. М. Дипломна робота: структура, зміст, методика написання. В. : ТОВ фірма «Планер», 2005. 213 с.

34. Краснобаєва Т. Вдосконалення змісту сучасної освіти з фізичного виховання. Фізична культура, спорт та здоров'я нації : зб. наук. праць присвячений 50-річчю ІФВС. Вінниця, ВДПУ. 2006. Вип. 6. С. 108-110.

35. Кричфалушій М. В. Загальнолюдські моральні цінності майбутніх спортивних педагогів. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. № 3. С. 27-31.

36. Кругляк О. Я. Рухливі ігри та естафети в школі. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. 80 с.

37. Круцевич Т. Ю., Пангелова Н. Є. Зміст і засоби програми інтегрованого розвитку рухових і моральних якостей дітей старшого дошкільного віку. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб.наук.праць Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки /уклад. А. В. Цьось, С. П. Козібродський. Луцьк : Волин.нац.ун-т ім. Л. Українки, 2012. № 33 (19). С. 157-163.

38. Литньов В. Є. Теорія і практика громадянського виховання. Х. : Основа, 2005. 150 с.

39. Макаренко А. С. Книга для батьків. К. : Радянська школа, 1980. 325 с.

40. Максименко С. Д., Бех І. Д. Про рушійні сили морального розвитку особистості. Психологія. Вип. 25. К., 2005. С. 18-22.

41. Мандрико Т. В. Система використання педагогічної спадщини А. С. Макаренка в навчально-виховному процесі. А. С.Макаренко і соціальна педагогіка : Тези доповідей педагогічних читань до 115-річниці з дня народження А. С.Макаренка. Суми, 2003. С.37-43.

42. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Соціологія. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 27-30.

43. Наказ № 4665 від 15.12.2016р. Міністерства молоді та спорту України «Про затвердження тестів і нормативів для проведення щорічного оцінювання

фізичної підготовленості населення України» [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0195-17#n15> (дата звернення 20.12.2022).

44. Нарчинська Н. В. Подорож у світ добра і краси: Моральне виховання – основа загальнолюдських цінностей. Розкажіть онуку. 2008. № 8. С. 136-139.

45. Наумчук В. І. Технологія постановки і формулювання завдань предметного ігрового уроку фізичної культури. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 15. «Науково-педагогічні проблеми фізичної культури /Фізична культура і спорт/» 36. наукових праць за ред. Г. М. Арзютова. К. : Вид-во ППУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 3К2(57)15. С. 233-237.

46. Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту: Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту» від 28 вересня 2004 року №1148/2004. У виданні: «Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту». К. : Державний комітет України з питань фізичної культури і спорту, 2004. 15 с.

47. Непша О. В., Ушаков В. С. Фізична культура як середовище виховання школярів. Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку : матеріали I Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. : збірник тез. 2017 С. 309-310.

48. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. Рад. шк. 1984. № 6. С. 3-26

49. Огірко І., Огірко О. Духовно-моральні аспекти фізичного виховання. Physical Education, Sport and Health Culture in Modern Society. (2(18), 2016. С. 21-27.

50. Пангелова Н. Є. Інформативна значущість рухових, розумових і моральних якостей у структурі особистості дошкільників 4-х років. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2013. № 7. С. 45-50.

51. Пангелова Н., Яхно Є. Історико-педагогічна генеза питання єдності морального і фізичного виховання в процесі становлення особистості. Спортивний вісник Придніпров'я. 2009. № 1. С.14-19.

52. Пехота О. М., Старева А. М. Особистісно-орієнтоване навчання: підготовка вчителя: монографія. Миколаїв : Іліон, 2007. 272 с.

53. Платонов К. К. Структура и розвиток особистості. Луганськ : Наука, 2006. 256 с.

54. Путілін М. П. Моральне виховання в процесі занять фізичною культурою і спортом. Фізичне виховання студентів вищих навчальних закладів : здобутки, проблеми та шляхи їхнього вирішення. Вип. 3. 2021. С. 53-54.

55. Рибалко П. Ф. Професійна підготовка учителів фізичної культури до організації фізкультурно-оздоровчого середовища закладу загальної середньої освіти [Текст] : монографія. Суми : Цьома С. П., 2019. 380 с.

56. Светова А. О. Виховання духовно-моральних якостей майбутніх професійних тенісистів: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.07. Луганськ, 2010. 22 с.

57. Сембрат А. Л. Моральне виховання старшокласників у навчально-виховному процесі гімназії : автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 2007. 21 с.

58. Скляренко А. О. Значення морально-вольового виховання учнів в процесі занять фізичною культурою. Наукові дослідження та інновації в галузі суспільно-гуманітарних наук ТДАТУ : ред. кол. Ломейко О. П., Єременко О.А., Михайлов В. В [та ін.]. Частина 1. Мелітополь : ТДАТУ, 2021. С. 296-300.

59. Стасюк Р. М., Востоцька І. Ф., Осіпова І. Л. Вплив фізичного виховання на гармонійний розвиток особистості. Проблеми фізичного виховання і спорту. № 3. 2010. С. 89-91.

60. Сухомлинська О. Сучасні цінності здоров'я у вихованні : проблеми, перспективи. Шлях освіти. 1996. № 1. С. 24-27.

61. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. У 5-ти т. К. : Радянська школа, С. 1976-1977.

62. Твердохліб Ж. О., Погребенник Л. І. Рухливі ігри для сучасної школи: методичні матеріали. Житомир, 2011. 62 с.
63. Теорія і методика фізичного виховання. За ред. Т. Ю.Круцевич (в 2-х т.). К. : Олімпійська література, 2008. Т. 1. С. 296-319.
64. Товт В. А., Дуло О. А., Щерба М. Ю. Основи теорії і методики фізичного виховання : Навчальний посібник. Ужгород, 2010. С. 97-101.
65. Тулайдан В. Г., Тулайдан Ю. Т. Практикум з теорії і методики фізичного виховання. Львів : «Фест-Прінт». 2017. 179 с.
66. Улиська І. В. Морально-вольові якості у структурі особистості медичного працівника. Зб. наук. пр. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. 2015. Вип. 43. С. 328-332.
67. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посібник. К. : Академвидав, 2006. 560 с.
68. Цьось А. Традиції родинного фізичного виховання в Україні. Рідна школа. 2001. № 7. С. 29-33.
69. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів: підручник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. Ч. 1. 272 с.
70. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Частина 2. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. 248 с.
71. Щербань П. М. Навчально-педагогічні ігри у вищих навчальних закладах. К. : Вища школа, 2004. 207 с.
72. Ягупов В. В. Педагогіка: Навч. посібник. К. : Либідь, 2002. 560 с.
73. Фізичне виховання [Електронний ресурс] : метод. реком. для самостійної роботи здобувачів вищої освіти ступеня «бакалавр» усіх спеціальностей МНАУ : уклад. Л. М. Медведева. Електрон. текст. дані. Миколаїв : МНАУ, 2017. 44 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета 1

для визначення стану стан сформованості моральних якостей школярів

Шановний учаснику анкетування!

Дайте, будь ласка, відповіді на такі питання анкети:

1. Які із пропонованих життєвих цінностей для Вас є найважливішими?:

здоров'я;	добробут;
родина;	улюблена справа;
патріотизм, служіння Вітчизні;	освіта;
віра в Бога;	улюблена справа;
громадянський обов'язок;	любов;
чиста совість;	кар'єра;

---

2. Вкажіть пріоритетні для Вас цінності:

а) духовні;
б) матеріальні;
в) їх поєднання.

3. Розподіліть вказані моральні якості у порядку значущості для Вас:

людяність;	чуйність;
чесність;	взаєморозуміння;
доброта;	любов;
порядність;	відповідальність; ;
культурність;	справедливість;
милосердя;	поміркованість;
щирість;	толерантність;

---

4. Які моральні якості притаманні особисто Вам?: _____

---

5. Якими моральними якостями Ви би хотіли оволодіти першочергово?: _____
 _____
 _____.

6. Чи може людина бути щасливою, якщо вона себе в житті не реалізувала?
 Чому Ви так вважаєте?:
 _____
 _____
 _____.

7. Які із вказаних якостей для Вас є найбільш неприйнятними?:

лицемірство;	пихатість;
цинізм;	егоїзм;
байдужість;	підлість;
жадібність;	зздрість;
грубість;	мстивість;
жорстокість;	безвідповідальність;
злість;	самозакоханість;
неврівноваженість;	неповага.

8. Оцініть власний рівень сформованості моральних якостей за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5):

честь;	порядність;
гідність;	відповідальність;
взаємоповага;	справедливість;
доброзичливість;	співчуття;
милосердя;	культурність;
безкорисливість;	чуйність;
культурність;	сумлінність;
поміркованість;	любов до Вітчизни.
людяність;	гуманізм.

*Додаток Б***Анкета 2****для вивчення рівня самооцінки школярів**

Хід проведення: учням пропонують заповнити опитувальник, що містить 32 судження, з приводу яких можливі п'ять варіантів відповідей. Кожна відповідь кодується балами за схемою:

дуже часто – 5,

часто – 4,

іноді – 3,

рідко – 2,

ніколи – 1.

Судження:

1. Мені хочеться, щоб друзі підбадьорювали мене.
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за навчання.
3. Мене хвилює моє майбутнє.
4. Багато хто ненавидить мене.
5. Я менш ініціативний, ніж інші.
6. Мене хвилює мій психічний стан.
7. Я боюсь здатися невігласом.
8. Зовнішність інших набагато привабливіша, ніж моя.
9. Я боюсь виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я часто роблю помилки.
11. Шкода, що я не вмію говорити з людьми, як слід.
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості у собі.
13. Я волів би, щоб інші люди частіше схвалювали мої дії.
14. Я занадто скромний.
15. Моє життя марне.

16. Багато хто неправильно думає про мене.
17. Мені нема з ким поділитись своїми думками.
18. Люди чекають від мене забагато.
19. Люди не дуже цікавляться моїми досягненнями.
20. Я трохи соромлюсь.
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміють мене.
22. Я не відчуваю себе у безпеці.
23. Я часто хвилюююсь, та даремно.
24. Я почуваю себе ніяково, коли входжу до кімнати, де вже сидять люди.
25. Я почуваю себе скуто.
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за мою спиною.
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я.
28. Мені здається, що зі мною має статись якась прикрість.
29. Мене непокоїть думка про те, як люди ставляться до мене.
30. Шкода, що я не вельми комунікабельний.
31. У суперчках я висловлююсь тільки тоді, коли впевнений в своїй правоті.
32. Я думаю про те, чого чекає від мене клас.

Обробка даних. Для виявлення рівня самооцінки потрібно підсумувати бали за всіма 32 судженнями:

- від 0 до 32 балів – оцінка «1»;
- від 33 до 64 балів – оцінка «2»;
- від 65 до 96 балів – оцінка «3»;
- від 97 до 128 балів – оцінка «4»;
- від 129 до 160 балів – оцінка «5».

Додаток В

Анкета 3

для визначення рівня сформованості моральних якостей

1. Чи погоджуєтеся Ви з моральними нормами та правилами, які висувають у школі?
а) так; б) інколи; в) ні.
2. Якими моральними якостями повинні володіти сучасні люди?
_____
3. Чи доводиться Вам переживати у ситуаціях морального вибору?
а) так, якщо це стосується моїх друзів чи особисто мене;
б) інколи, коли маю сумний настрій;
в) ні, намагаюсь ні на що не звертати уваги.
4. Чи вдається Вам керувати своїм емоційним станом?
а) так, але це надто складно;
б) дуже рідко;
в) емоції завжди керують мною.
5. Коли Вам складно прийняти правильне рішення, Ви
а) зважуєш усі «за» та «проти»;
б) звертаєшся за порадою до авторитетних людей;
в) взагалі ухиляєшся від прийняття рішень.
6. Чи виявляєте Ви моральні якості у щоденному житті?
а) так; б) інколи; в) ні.
7. Чи вважаєте за потрібне розвивати в собі моральні якості?
а) так, кожній людині потрібно самовдосконалюватись;
б) тільки окремі з них, залежно від кола спілкування;
в) ні, мене друзі поважають таким, як я є.
8. Які із пропонованих життєвих цінностей для Вас є найважливішими?:

здоров'я;	добробут;
родина;	улюблена справа;
патріотизм, служіння Вітчизні;	освіта;
віра в Бога;	улюблена справа;
громадянський обов'язок;	любов;
чиста совість;	кар'єра;
9. Вкажіть пріоритетні для Вас цінності:
а) духовні;
б) матеріальні;
в) їх поєднання.

10. Розподіліть вказані моральні якості у порядку значущості для Вас:

людяність;	чуйність;
чесність;	взаєморозуміння;
доброта;	любов;
порядність;	відповідальність; ;
культурність;	справедливість;
милосердя;	поміркованість;
щирість;	толерантність;

---

11. Які моральні якості притаманні особисто Вам?: _____

---

12. Якими моральними якостями Ви би хотіли оволодіти першочергово?:

---

13. Чи може людина бути щасливою, якщо вона себе в житті не реалізувала?
Чому Ви так вважаєте?:

---

14. Які із вказаних якостей для Вас є найбільш неприйнятними?:

лицемірство;	пихатість;
цинізм;	егоїзм;
байдужість;	підлість;
жадібність;	зздрість;
грубість;	мстивість;
жорстокість;	безвідповідальність;
злість;	самозакоханість;
неврівноваженість;	неповага.

15. Оцініть власний рівень сформованості моральних якостей за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5):

честь;	порядність;
гідність;	відповідальність;
взаємоповага;	справедливість;
добррозичливість;	співчуття;
милосердя;	культурність;
безкорисливість;	чуйність;
культурність;	сумлінність;
поміркованість;	любов до Вітчизни.
людяність;	гуманізм.